

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

МАМАТҚУЛОВА РАЪНОНИНГ

**5340100 –“Иқтисодиёт” таълим йўналиши бўйича
бакалавр даражасини олиш учун**

**“ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАЛАРИДА АСОСИЙ
ВОСИТАЛАР ҲИСОБИНИ МИЛЛИЙ СТАНДАРТЛАР
АСОСИДА ТАШКИЛ ЭТИШ ХУСУСИЯТЛАРИ”
мавзусидаги**

БИТИРУВ-МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Ҳимоя учун қабул қилинди:
“Иқтисодиёт”
кафедраси муdiri
О.Сатторқулов
“-----”-----2014 йил.**

**Илмий рахбар:
“Иқтисодиёт”
кафедраси доцент
О.Райимбердиева
“-----”-----2014 йил.**

ГУЛИСТОН 2014

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....3

**I БОБ. АСОСИЙ ВОСИТАЛАР – БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИНГ
МУҲИМ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА**

- 1.1. Асосий воситаларнинг таснифи, баҳоланиши ва уларнинг ҳисобга олиш вазифалари
- 1.2. Асосий воситаларнинг киримини ҳисобга олиш
- 1.3. Асосий воситаларнинг эскириши (амортизацияси) ҳисоби
- 1.4. Асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари ҳисоби

**II БОБ. КОРХОНАЛАРДА АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИНИ
ТАШКИЛ ҚИЛИШ ХУСУСИЯТЛАР ВА УНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ**

- 2.1.
- 2.2.
- 2.3.
- 2.4.

ХУЛОСА.....

Фойдаланилган адабиётлар рўхати.....

ИЛОВА.....

Битирув-малакавий ишнинг долзарблиги. Бозор муносабатлари шароитида корхонада хўжалик фаолиятини юритишда узоқ муддатли ва қисқа муддатли активлардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Харажатларнинг қисқартирилиши, таннархни пасайтириш омиллари, даромад ҳажмини кўпайтириш асосий воситалар ҳисобини қандай йўлга қўйилганлиги билан боғлиқдир.

Асосий воситалар таркиби, хизмат муддати, қиймати ва бошқа бир қатор жиҳатлари бўйича турлича бўлиши уларни ҳисобга олишда ҳам бир қатор муаммоларни юзага келтиради.

Асосий воситаларнинг фойдали хизмат қилиш муддати давомида даврий эскириш ҳисоблаб борилади. Бир қатор асосий воситаларнинг барча қиймати эскириш йўли билан ҳисобдан чиқариб борилса, бошқа бир турдаги асосий воситаларнинг тугатиш қийматидан қолган қисми эскириш тариқасида ҳисобдан чиқариб борилади.

Президентимиз И.А.Каримов ўз асарларида, корхона ишчилари олдидаги чиқишларида корхоналарнинг асосий ишлаб чиқариш воситаларидан самарали фойдаланиш, уларни сақланишини қаттиқ назорат қилишга катта эътибор бериш кераклиги тўғрисида тўхталиб ўтадилар.

Асосий воситаларни ҳисобга олишда эътибор бериладиган яна бир масала бу уларнинг қайси бирларини эскириш суммасини ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи таркибига киритиш йўли билан қопланади-ю, қайси бирларини қиймати фойда ҳисобидан қопланишини аниқлаб олишдир. Бу масалалар ўз навбатида асосий воситаларни таъмирлаш ва уларга техник хизмат кўрсатиш билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олишни тўғри аниқлаш билан ҳам боғлиқ.

Демак, асосий воситаларни ҳисобга олишда юқоридаги айтиб ўтилган масалалар билан боғлиқ қуйидаги иккита муаммони ҳал қилиб олиш лозим: биринчидан, жорий ҳисобот даврида улар қийматининг қандай қисми

ҳисобдан чиқарилади; иккинчидан уларнинг балансда кўрсатилган қийматини қопланиш суммаси қандай ҳисобланади.

Юқоридаги муаммоларни ҳал қилиш, албатта, бир қатор саволларга тўғри жавоб топишни тақозо қилади. Бу саволлар жумласига асосан қуйидагиларни киритишимиз мумкин: асосий воситаларнинг бошланғич қийматини қандай аниқлаш керак, асосий воситаларнинг бир қисмини харажатларга қандай олиб бориш керак, асосий воситаларни таъмирлаш, техник хизмат кўрсатиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар ҳисобини қандай олиб бориш керак, ҳисобда асосий воситалар чиқиб кетишини қандай ифодалаш керак.

Ушбу муаммоларни ҳал қилиш масалалари қисман берилган ушбу малакавий иш долзарб мавзуда бажарилган.

Малакавий ишнинг ўрганилганлик даражаси. Ишлаб чиқариш корхоналари, қишлоқ хўжалиги корхоналари ва бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобини юритишда асосий эътибор асосий воситалар ҳисобини юритишга қаратилади.

Республикаимизнинг кўзга кўринган иқтисодчи олимлари ўзларининг илмий изланишларида, тадқиқотларида асосий воситалар ҳисобини ташкил қилиш хусусиятлари, муҳим жиҳатларини ёритиб берганлар. Булар жумласига Бобожонов А., Жўраев Н., Сотиволдиев А., Пардаев А., Холбеков Р. ва кўплаб бошқаларни киритишимиз мумкин.

МДХ давлатлари олимларидан Астахов В., Друри К., Карпова Т., Палий В., Кондратова И. ва бошқалар бу соҳада илмий изланишлар олиб бормоқдалар.

Малакавий ишнинг мақсади ва вазифалари. Малакавий ишнинг асосий мақсади корхоналарда асосий воситалар ҳисобининг ўзига хос хусусиятлари ва улардан фойдаланишнинг муҳим жиҳатларини ёритиб беришдан иборат эди. Ушубу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар бажарилди:

- асосий воситаларнинг туркумланиши, баҳоланиши ва бухгалтерия ҳисобининг вазифалари батафсил очиб берилди;
- асосий воситаларнинг нақдлиги ва ҳаракатининг ҳисоби хусусиятлари кўрсатиб ўтилган;
- асосий воситаларнинг аналитик ва синтетик ҳисобини юритиш жиҳатлари ёритилган;
- асосий воситаларнинг инвентаризацияси ва ҳисобдан чиқариш ҳисобининг муҳим томонлари баён этилган;
- асосий воситалар ҳақидаги маълумотларни ҳисоботларда акс эттириш жиҳатлари келтириб ўтилган.

Малкавий ишнинг илмий ва амалий аҳамияти. Малакавий ишнинг илмий аҳамияти шундаки, унда бозор шароитида корхоналарда асосий воситалар ҳисобини юритишнинг ўзига хос хусусиятлари ёритиб берилган. Ушбу ишдан маъруза ва амалиёт машғулотларида фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг назарий ва услубий асослари.

Тадқиқотнинг объекти.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти.

Малакавий иш кириш, та асосий савол, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Ишда та чизма мавжуд. Малакавий ишнинг ҳажми бетдан иборат.

I БОБ. АСОСИЙ ВОСИТАЛАР – БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИНГ МУҲИМ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

1.1. АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ТАСНИФИ, БАҲОЛАНИШИ ВА УЛАРНИНГ ҲИСОБГА ОЛИШ ВАЗИФАЛАРИ

5-БҲМА нинг 7-моддасига биноан «Асосий воситалар - бу узоқ (бир йилдан кўп) давр ичида моддий ишлаб чиқариш соҳасида, ноишлаб чиқариш соҳасида, шунингдек ижарага беришда фойдаланиладиган моддий активлардир», деб таъриф берилган.

Асосий воситалар айланма маблағлардан шу билан фарқланадики, улар ишлаб чиқариш жараёнида кўп марта қатнашади ва хизмат муддати давомида ўзининг дастлабки шаклини сақлаб қолади. Ишлаб чиқариш жараёни ва ташқи муҳит таъсирида улар аста-секин эскиради ва ўзининг дастлабки қийматини уларнинг норматив хизмат муддати ичида белгиланган нормада амортизация ҳисоблаш йўли билан ишлаб чиқариш харажатларига ўтказиб боради.

Жамиятга зарур бўлган маҳсулотни ишлаб чиқариш учун меҳнат воситалари ва меҳнат буюмларидан фойдаланилади. Меҳнат воситалари деб, маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита қатнашадиган меҳнат қуроллари ҳамда шу ишлаб чиқаришда бевосита қатнашмайдиган, лекин унинг учун маълум шароитлар яратиб, уни ташкил қилишга узоқ муддат хизмат қиладиган мулкларга айтилади. Уларга иморатлар, иншоотлар, узатувчи мосламалар, машиналар, асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, уй-жой бинолари, хўжалик инвентарлари ва ҳоказолар киради ва узоқ муддатли активлар ҳисобланади.

Асосий воситалар тушунчаси. Узоқ муддатли активлар – асосий воситалар ва номоддий активлар бўлиб:

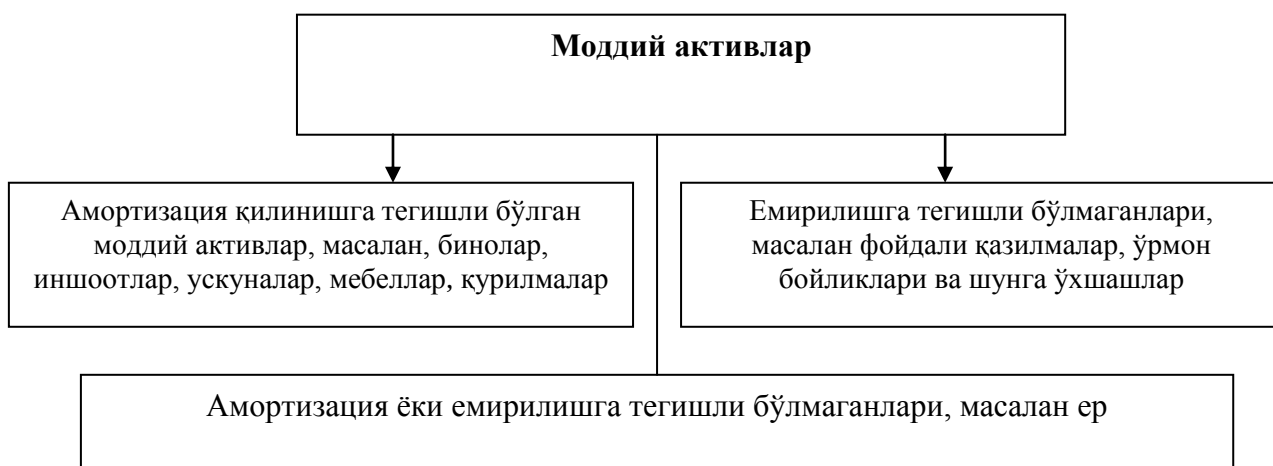
- а) бир йилдан кўпроқ фойдали хизмат қилиш муддатига эга бўлади;
- б) ишлаб чиқариш, маъмурий мақсадлар учун фойдаланилади ёки ижарага берилади;
- в) сотиш учун мўлжалланмайди.

Узоқ муддатли активлар ўз навбатида қуйидагиларга бўлинади:

Моддий активлар (асосий воситалар); жисмоний табиий кўринишга эга бўлган, узоқ муддатда фойдаланиладиган, активлар; ерлар, бинолар, иншоотлар, ускуналар, табиий ресурслар ва шунга ўхшашлар.

Моддий активлар ҳам ўз навбатида учта гуруҳга бўлинади: (1.1. - чизма.)

Меҳнат воситаларининг асосий хусусиятларидан бири шундан иборатки, улар ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат хизмат қилади ва шу билан бирга ўзининг жисмоний кўринишини сақлаб қолади. Лекин улар маҳсулот ишлаб чиқариш ёки ишлаб чиқариш жараёни учун зарур бўлган шароитларни яратиб беришда узоқ муддат қатнашади ҳамда аста-секин эскириб боради ва эскирган қисми ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, иш ёки хизматнинг таннарига қисман ўтказилиб борилади. Субъектнинг молиявий-хўжалик фаолияти жараёнида асосий воситалар субъектга олинади ва фойдаланишга берилади, эскиради, таъмирланади, бир бўлимдан иккинчи бўлимга ўтказилади, эскириши, сотилиши ва текинга берилиши натижасида субъектнинг ҳисобидан чиқарилади, ваҳоланки доимо ҳаракатда бўлади.

1.1. - чизма. Моддий активлар таркиби

Субъектлар асосий воситаларга эгалик қилиш, улардан фойдаланиш, бошқа субъектга сотиш, текинга (эҳсон сифатида) бериш, алмаштириш, ижарага бериш, вақтинча текинга фойдаланишга бериш ва ҳисобдан чиқариш ҳуқуқларига эгадирлар.

Асосий воситалар бухгалтерия ҳисобининг **асосий вазифалари** куйидагилардан иборат:

- ❖ жойлашган жойлари бўйича мавжуд асосий воситалар бутлиги устидан назорат қилиш;
- ❖ уларнинг кирими, чиқими ва жойини ўзгартиришни ҳужжатлар билан тўғри расмийлаштириш ва ҳисобда ўз вақтида акс эттириш;
- ❖ асосий воситаларни реконструкция ва модернизация қилиш учун сарфланадиган маблағлардан оқилона фойдаланиш устидан назорат қилиш;
- ❖ корхона харажатларига киритиш учун фойдаланиш ва эскириш билан боғлиқ бўлган асосий воситалар қиймати улушини ҳисоблаш;
- ❖ иш машиналари, асбоб-ускуналар, ишлаб чиқариш майдонлари, транспорт воситалари ва бошқа асосий воситалардан самарали фойдаланиш устидан назорат қилиш;
- ❖ асосий восита объектларини ҳисобдан чиқариш ва тугатишдан олинган натижаларни тўғри аниқлаш.

Ушбу ҳуқуқлардан фақатгина дастлабки ҳужжатларни ўз вақтида ва тўғри тўлғазиш натижасидагина самарали фойдаланиши мумкин.

Бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифаларидан бири мавжуд асосий воситаларни тўғри ҳисобга олиш ва уларни мулк сифатида сақлаш, таъмир қилиш, асосий воситаларнинг келишини, чиқиб кетишини ва субъектнинг ичидаги ҳаракатини тегишли ҳужжатларга асосан ҳисоб регистрларида тўғри акс эттириб боришдан иборат.

Шунингдек бухгалтерия ҳисоби асосий воситаларнинг маҳсулот таннархига ўтказаетган эскириш суммасини тўғри аниқлаш учун ҳам хизмат қилади ва ушбу ҳисобланган эскириш суммасини калькуляция объектига қайси тартибда олиб боришни кўрсатиб беради.

Асосий воситаларни бухгалтерияда ҳисобга олишнинг энг асосий вазифаларидан бири шундан иборатки, у мавжуд асосий воситалардан тўғри ва унумли фойдаланиб, имкони бориचा кўп ва сифатли маҳсулот ишлаб

чиқаришни ва ишлаб чиқаришга сарфланган ҳар бир сўмнинг рентабеллик даражасини оширишни таъминлаши керак. Чунки мавжуд қарорларга кўра, барча субъектлар мулклар учун бюджетга солиқ тўлашлари керак. Бу тўловларнинг суммаси мулкларнинг миқдorigа қараб мутаносиб равишда ўзгаради, асосий капиталнинг қиймати ошган сари тўловларнинг суммаси ҳам ошиб боради, бу эса субъект фойдасининг камайиб кетишига таъсир қилади. Бундай иқтисодий сиёсат субъектларни ортиқча асосий маблағлардан воз кечишга, энг зарур бўлган асосий воситаларни олиб қолиб, улардан унумли фойдаланишга мажбур қилади.

Бухгалтерия ҳисоби ёрдамида субъектда бекор турган ва ортиқча асосий воситалар аниқланади, уларни бошқа ташкилотларга ижарага топшириш ёки сотиш чораларини кўришга ёрдам беради ва мавжуд асосий воситалардан қандай фойдаланаётганлиги ва улардан яна ҳам унумлироқ фойдаланиш йўллари излаб топишга ёрдам беради.

Асосий воситаларининг таснифи

Таснифлаш белгиси	Асосий воситанинг тури
1.Ишлаб чиқаришдаги иштирокига кўра	• ишлаб чиқариш асосий воситалари • ноишлаб чиқариш асосий воситалари
2.Ишлаб чиқаришни боришига таъсир кўрсатувчанлигига кўра	• фаол таъсир кўрсатувчи асосий воситалар • нофаол таъсир кўрсатувчи асосий воситалар
3.Мулкый кимга тегишлигига кўра	• хусусий асосий воситалар
4.Сотиб олиш ва келиб чиқиш манбаларига кўра	• вақтинчалик фойдаланишга олинган асосий воситалар • сотиб олинган импорт асосий воситалар • сотиб олинган маҳаллий асосий воситалар • ўз кучи билан яратилган асосий воситалар • таъсис бадали сифатида киритилган асосий воситалар • бепул келиб тушган асосий воситалар
5.Сотиб олингандаги ҳолатига кўра	• буткул янги асосий воситалар • олдинлари фойдаланишда бўлган асосий воситалар
6.Реал ҳолатига кўра	• ишлатилаётган асосий воситалар • капитал таъмирлашдаги асосий воситалар • консервация қилинган асосий воситалар • заҳирадаги ўрнатилмаган жиҳозлар • сотишга тайёрланган асосий воситалар • тугатишга тайёрланган асосий воситалар • ижарага берилган асосий воситалар
7.Алоҳида ишларни бажаришга мўлжалланганлигига кўра	• махсус асосий воситалар • универсал асосий воситалар

8.Тури ва кўринишига кўра

- аралаш мақсаддаги асосий воситалар
- ер ва ер участкалари
- бино ва иншоотлар
- машина ва механизмлар
- офис мебеллари ва жиҳозлари
- компьютерлар
- транспорт воситалари
- ишчи ҳайвонлар
- кўп йиллик ўсимликлар
- бошқа асосий воситалар

1.2. - **чизма.** Асосий воситаларининг таснифи

Асосий воситалар ишлаб чиқаришга қатнашиши нуқтаи назаридан **ишлаб чиқаришга тааллуқли асосий воситалари** ва **ноишлаб чиқаришга тааллуқли асосий воситаларига** бўлинади.

Ишлаб чиқаришга тааллуқли асосий воситалардан моддий ишлаб чиқариш соҳасида фойдаланилади, ишлаб чиқаришнинг бир нечта жараёнида қатнашиб, аста-секин эскиради, ўзининг қийматини яратилган маҳсулотнинг, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматнинг таннархига қисман ўтказиб боради. Уларга моддий ишлаб чиқариш соҳасида ишлатиладиган иморатлар, иншоотлар, ўтказувчи мосламалар, машина ва асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари, йирик шохли ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, кўп йиллик дарахтлар ва бошқа меҳнат воситалари киради.

Ноишлаб чиқаришга тааллуқли асосий воситалар ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлмаган маданий-маиший, соғлиқни сақлаш муассасалари, коммунал хўжалик корхоналари ва шу каби тармоқларга хизмат қилади ва ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмайди, лекин субъектнинг молия-хўжалик фаолиятини амалга оширишда ёрдам беради. Улар ишлатиш жараёнида аста-секин эскириб, ўз қийматини қисман йўқотиб борадилар. Асосий воситалар халқ хўжалигининг қайси тармоғида ишлатилишига қараб, шунингдек тармоқлар (саноат, қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, транспорт, алоқа, қурилиш, савдо ва умумий овқатланиш ва ҳоказо) бўйича ҳам гуруҳлаштирилади.

Асосий воситаларни иқтисодиёт тармоқлари ва турлари ўртасида тақсимлашда улар ёрдамида ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки хизматлар қандай тармоқ ёки фаолиятнинг турига тааллуқлилигига қараб, тегишли асосий воситалар ҳам ўша тармоқ ёки фаолият турига киритилади, масалан, халқ хўжалигининг тармоқларидаги, шу жумладан саноат ишлаб чиқаришидаги асосий воситаларнинг қандай мақсадда фойдаланиши ва қандай ишларни бажаришига қараб, қуйидаги турларга бўлинади:

1. Иморатлар – буларга цех, омбор, тажрибахона, идора, ўт ўчириш депоси, гараж ва шунга ўхшаш меҳнат шароитини яратиб берувчи, ташқи атмосфера таъсиридан ҳимоя қилувчи ва моддий бойликларни сақлаш учун хизмат қилувчи бинолар киради.

2. Иншоотлар – буларга меҳнат буюмларининг ўзгариши билан боғлиқ бўлмаган, техникавий вазифаларни бажариш учун хизмат қиладиган сув минораси, кўприклар, темир йўллар, асфальт кўчалар, деворлар, насос станциялари, каналлар ва ҳоказолар киради.

3. Ўтказувчи мосламалар – булар ёрдамида электр ва иссиқлик энергияси, ҳамда механика энергияси ўтказилади, бир инвентардан иккинчи инвентарга суюқ ва газсимон моддалар юборилади. Бундай мосламаларга электр ўтказиш йўллари, газ сув ва буғ ўтказувчи қувур йўллар, телефон ўтказувчи симлар, кабеллар ва ҳоказолар киради.

4. Машина ва асбоб ускуналар, шу жумладан:

а) кучлантириш машиналари ва асбоб-ускуналар (иссиқлик ва электр энергиясини ишлаб чиқарувчи генераторлари, трансформаторлар, ёрдамчи станцияларнинг асбоб-ускуналари);

б) иш машиналари ва асбоб-ускуналар (маҳсулотни яратиш ёки ишлаб чиқариш хусусиятидаги хизматларни бажариш жараёнида механик таъсирни кўрсатувчи машиналар, жумладан токарлик станоклари, тикув машиналари, кранлар, компрессорлар);

в) ўлчов ва тартибловчи ускуналар, мосламалар ва тажрибахонанинг асбоб-ускуналари;

г) ҳисоблаш техникаси;

д) бошқа хил машина ва асбоб-ускуналар.

5. Транспорт воситалари – самолётлар, автомашиналар, вагонлар, кемалар, аравалар, автобуслар ва ҳоказолар киради.

6. Ускуналар – асосий воситаларнинг ушбу турига меҳнат буюмларига ишлов беришга хизмат қиладиган механизациялаштирилган ёки механизациялаштирилмаган қўл меҳнатининг қуроллари ёки машиналари киради.

7. Ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари, жиҳозлар ва бошқа асосий воситалар – хўжалик ва идора инвентарлари, идора жиҳозлари, ёзув машиналари, телефон аппаратлари, техника кутубхоналари ва бошқа буюмлардан иборат.

8. Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар (отлар, туялар, хўкизлар, сигирлар, буқалар, қўтослар, қўйлар, эчкилар ва бошқалар).

9. Қўп йиллик дарахтлар – мевали, декоратив ва ихота дарахтлари.

10. Бошқа асосий фондлар (кутубхона фондлари, музейдаги қийматликлар (музейдаги экспонатлардан ташқари) зоопарк ва бошқа муассасалардаги тирик ҳайвонларнинг экспонатлари, бюджет муассасалари ва ташкилотларида асосий воситалар таркибида ҳисобга олинган иш кийимлари, ўрин-кўрпалар, кийим ва пойабзал, сахна ускуналари ҳамда ижарачининг балансида ҳисобга олинадиган ижарага олинган асосий воситаларга кетган капитал сарфлар).

Асосий воситалар фойдаланилишига қараб ҳаракатдаги, захирадаги ва ҳаракатсиз ётган асосий воситаларга бўлинади.

Хўжалик жараёнида фойдаланилаётган барча асосий воситалар ҳаракатдаги асосий воситалар деб ҳисобланади.

Захирадаги асосий воситалар деб капитал тузатишдаги ва эскириши натижасида ишдан чиққан меҳнат воситаларини алмаштириш учун мўлжалланган воситаларга айтилади. Бухгалтерия ҳисоби ҳар бир субъектда мавжуд захирадаги асосий воситалар ушбу субъектга керакли миқдорда

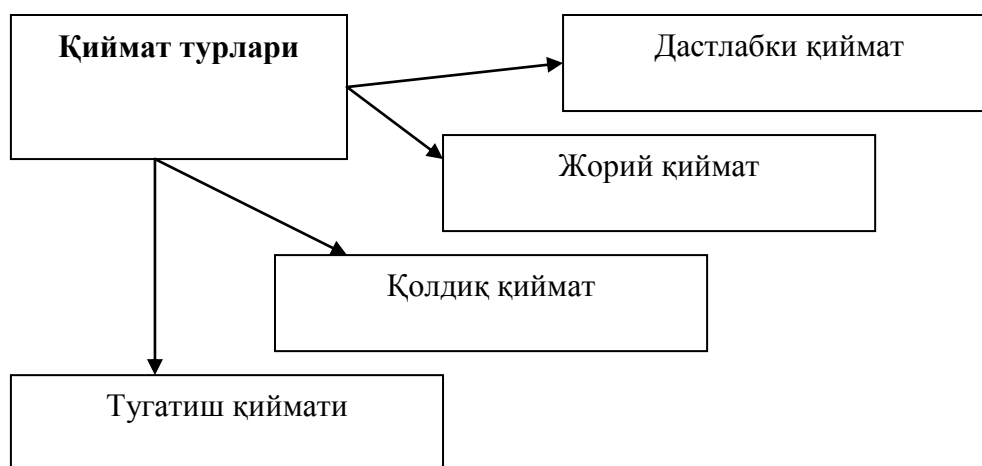
бўлишини назорат қилиб бориши ва уларнинг меъёрдан ошишига йўл қўймаслиги керак.

Ҳаракатсиз ётган асосий воситалар деб субъектнинг ўзида ёки унинг айрим бўлинмаларида ишлаб чиқариш фаолиятининг тўхтаб қолиши (тегишли ташкилотлар томонидан тўхтатиб қўйилиши) натижасида ишлатилмаётган ва субъектнинг омборларида бекор турган меҳнат воситаларига айтилади.

Субъектларнинг қарамоғида уларнинг ўзларига тегишли асосий воситалардан ташқари вақтинча фойдаланишга, яъни ижарага олинган асосий воситалар ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун асосий воситалар мазкур субъектларга тегишлилигига қараб икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга субъектнинг мулки ҳисобланган асосий воситалари кирса, иккинчи гуруҳга ижарага олинган асосий воситалар киради. Субъектнинг асосий воситалари ушбу субъектнинг балансида акс эттирилиб, ижарага олинган асосий воситалар ҳам субъектнинг ушбу балансида акс эттирилади ва улар бўйича ушбу субъектда амортизация (эскириш) ҳисобланмайди.

Асосий воситаларнинг баҳоланиши. Асосий воситалардан фойдаланиш ўзига хос хусусиятларга эга бўлганлиги сабабли, уларни баҳолашда қуйидаги хусусиятларни ҳисобга олиш зарур.

Асосий воситаларни ҳисобга олишнинг зарурий шарти бўлиб уларни баҳолаш ягона принципи ҳисобланади.

1.3. - чизма. Қиймат турлари

Асосий воситалар қуйидагича баҳоланади: дастлабки, тиклаш, қолдиқ, тугатиш.

Дастлабки қиймати мазкур корхонада объектни фойдаланишга топшириш вақтида аниқланади.

Тиклаш қиймати деб- асосий воситаларни қайта ишлаб чиқариш қиймати тушунилади, яъни қайтадан баҳолаш вақтига бўлган амалдаги баҳода инвентар объектларини сотиб олиш ёки қуриш.

Асосий воситалар ҳисоб ва ҳисоботда қайта баҳолаш натижасида тиклаш қиймати бўйича акс эттирилади. Асосий воситаларнинг эскириш қиймати қайта баҳоланган тақдирда, қайта баҳолашни ўтказиш санасида ҳисоблаб ёзилган эскириш ҳам қайта баҳоланади.

Асосий воситаларнинг қайта баҳолаш суммаси 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» сче­тида акс эттирилади.

Асосий воситаларни қайта баҳолаш натижасида уларнинг қиймати камайтирилса (арзонлаштирилса), камай­тирилган сумма, олдинги қайта баҳолаш доирасида 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» сче­тида акс эттирилади Дастлабки қайта баҳолаш қиймати етарли бўлмаган ҳолатларда, арзонлаштирилган сумма билан олдинги қайта баҳолаш суммаси ўртасидаги тафовут харажат деб тан олинади ва 9430 «Бошқа операцион харажатлар» сче­тида акс эттирилади.

Мисол. Юк автомашинаси 5,0 коэффициентга қимматлашган.

Машинанинг дастлабки қиймати – 500 000 сўм, эскириши - 200 000 сўм

Автомашинанинг тиклаш қиймати қуйидагича топилади:

$$500\,000 \times 5,0 = 2\,500\,000 \text{ сўм}$$

Демак, автомашинанинг дастлабки қиймати 2 000 000 сўмга (2 500 000 - 500 000) қуйидаги проводка билан кўпайтирилади:

Д-т 0160 «Транспорт воситалари» - 2 000 000 сўм

К-т 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» - 2 000 000 сўм

Шу билан бирга автомашинанинг эскириши ҳам 5,0 коэффициентга оширилади: $200\ 000\ \text{сўм} \times 5,0 = 1\ 000\ 000\ \text{сўм}$.

Демак, автомашинанинг эскириш қиймати 800 000 сўмга (1 000 000 - 200 000) ошди. Бу ошган амортизация суммасига қуйидагича проводка берилади:

Д-т 8510- «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» - 800 000 сўм

К-т 0260 «Транспорт воситаларининг эскириши – 800 000 сўм

Шундай қилиб, 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» сче­тида автомашинани қайта баҳолашдан 1 200 000 сўм (2 000 000 – 800 000) ҳосил бўлди.

Башарти келгусида автомашиналарни қайта баҳолаш натижасида уларнинг дастлабки (тиклаш) қиймати камайтирилса, 8510 сче­тида ҳосил бўлган сумма доирасида қопланади, ундан ортиғи эса бошқа операцион харажатларга ўтказилади.

Тугатиш қиймати - асосий воситаларнинг фойдали хизмат муддати охирида тугатилиши натижасида тугатиш билан боғлиқ бўлган кутилаётган харажатларни чиқариб ташлагандан сўнг олинадиган активларнинг тахминий қиймати.

Қолдиқ қиймати -уларнинг дастлабки қийматидан эскириш қийматини олиб ташлаш йўли билан топилади, яъни дастлабки қиймати билан эскириш қиймати орасидаги фарқ.

Қоплаш суммаси – бу тугатиш қиймати ҳам қўшилган ҳолда активдан кейинчалик фойдаланиш ҳисобига хўжалик юритувчи субъект қоплашни кутаётган сумма.

Активларни баҳолашнинг умумий принциплари асосий воситаларни харид қилиш ҳолатлари ва усулларига боғлиқ бўлмайдилар. Чунки улардан узок муддат фойдаланилиб, ўз қийматларини ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг таннархига аста-секин ўтказиб боради. Шу ўтказилган қийматни, яъни асосий воситаларнинг эскириш

қийматини (суммасини) бутун фойдаланиш даврида тўғри аниқлаш ва мавжуд асосий воситанинг мазкур санагача қанча эскирганлигини аниқлаш мақсадида бухгалтерия ҳисобида улар қийматининг доимийлигини сақлаш талаб қилинади. Шунинг учун мавжуд бухгалтерия ҳисоботлари ва баланси тўғрисидаги стандартларга кўра асосий воситалар фойдаланишга топширилгунга қадар бўлган баҳода, яъни дастлабки қиймати асосида ҳисобга олинади. Дастлабки қиймат асосий воситаларни сотиб олиш ёки қуриш, ҳамда уларни олиб келиш ва ўрнатишга кетган барча харажатларни ўз ичига олади ва асосий воситаларни ҳисобга олишда ҳам қўлланилади. Маълумки, халқ хўжалигида фойдаланиладиган асосий воситалар давримизнинг турли вақтларида ишлаб чиқарилган ва фойдаланишга топширилган. Уларнинг ичида бундан бир неча ўн йиллар давомида фойдаланиб келинаётганлари ҳам мавжуд. Шунинг учун унумдорлиги, меҳнат ҳақи сарфлари ва материалларнинг таннархлари ҳар хил бўлган бошқа-бошқа даврларда ишлаб чиқарилган бир хилдаги меҳнат воситаларининг қиймати ҳам ҳар хил бўлади.

Бир хил вазифани бажарувчи, лекин турли даврларда яратилган бир турдаги асосий воситалар ҳар хил дастлабки қийматга эга бўлганлиги сабабли, уларнинг бир давр (ой, йил) ичида эскириш қиймати ва амортизация суммасининг аниқланиши ҳам ҳар хил бўлади. Бу эса ушбу асосий воситаларнинг ёрдамида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархининг ҳар хил бўлишига ва иқтисодий нуқтаи назардан нотўғри хулосаларга олиб келишга сабаб бўлади. Мана шундай хулосаларга йўл қўймаслик мақсадида асосий воситаларнинг баҳолари давлатнинг қарорига асосан вақти-вақти билан умумий равишда қайта тикланиб (баҳоланиб) турилади, яъни қайтадан баҳоланаётган асосий воситаларга янги нархлар белгиланаётган пайтида (шароитда) худди шундай асосий воситаларни ишлаб чиқариш неча пулга тушса, мана шу қиймат тиклаш қиймати сифатида белгиланади.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида нарх-наволарнинг тез-тез ўзгариб туриши сабабли асосий воситаларнинг нархларини ҳам қисқарок муддатларда қайтадан кўриб туришни тақозо этади.

Ушбу талабни инобатга олиб Ўзбекистон Республикасида Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 26 декабрдаги 500-қарори билан «Асосий воситаларни 2001 йил 1 январ ҳолатига қайта баҳолаш тартиби тўғрисида Низом» тасдиқланди ва 2001 йил 19 февралда 1008-сон билан Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказилди. Ушбу Низом 2001 йил 1 мартдан кучга кирди.

Асосий воситаларни баҳолаш принципи, мулкчиликнинг барча турлари учун бир хилдир. Лекин асосий воситаларнинг дастлабки қиймати фақат уларнинг нархлари қайтадан баҳоланганда, қўшимча асбоб-ускуна ўрнатилганда, реконструкция қилинганда ва тегишли объектлар қисман тугатилгандагина ўзгартирилиши мумкин.

Маълумки, бухгалтерия балансида асосий воситаларнинг қиймати икки хил нархларда, яъни дастлабки ва қайта тикланган қийматларнинг йиғиндисидан иборат бўлиб, уларнинг умумий суммаси асосий воситаларнинг баланс қиймати деб номланади.

Бухгалтерия ҳисобида шунингдек асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати ҳам мавжуд. У асосий воситаларнинг баланс қиймати билан уларнинг эскириш суммаси ўртасидаги фарққа тенг бўлади.

Бухгалтерия балансининг активида ҳозирги пайтда асосий воситаларга тегишли бўлган учта қуйидаги маълумот келтирилади: асосий воситаларнинг баланс қиймати, уларнинг шу санага бўлган эскириш суммаси ва қолдиқ қиймати. Бунда баланснинг якуний суммасига фақат қолдиқ суммаси қўшилиб, асосий воситаларнинг дастлабки қиймати ва эскириш суммаси маълумотнома (ахборот) учунгина келтирилади.

Асосий воситалар бир неча йўллар билан сотиб олинади ва айрим ҳолларда текинга олинади:

- пул маблағлари эвазига;

- кредитга;
- сотиб олувчи компания капиталининг акцияларига алмашиш орқали;
- қурилиш йўли билан;
- бошқа активларга алмашиш орқали;
- давлат субсидиялари орқали;
- бошқа субъектлардан ҳадя сифатида;

Асосий воситаларнинг туркумланиши. Асосий воситалар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Ер;
2. Ерни ободонлаштириш;
3. Бино ва иншоотлар;
4. Машина ва ускуналар;
5. Мебел ва жиҳозлар;
6. Компьютер ускуналари;
7. Транспорт воситалари;
8. Ишчи ҳайвонлар;
9. Маҳсулдор ҳайвонлар;
10. Кўп йиллик ўсимликлар ва бошқалар.

Асосий воситалар ва ернинг сотиб олинишини ҳисобга олиш. Бинолар, иншоотлар, ускуналар, машиналарнинг сотиб олиш қийматига ташиб келтириш, монтаж қилиш, ўрнатиш ва фойдаланишга топшириш билан боғлиқ бўлган барча зарур харажатлар киради. Ер, бино ва ускуналарнинг хариди, ер участкасини ободонлаштириш бўйича ишлар мисолида асосий воситаларнинг қийматини аниқлаш билан боғлиқ бўлган масалаларни кўриб чиқамиз.

1.2. АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ КИРИМИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ

Асосий воситаларни сотиб олиш ва фойдаланиши билан боғлиқ бўлган харажатлар ёки капитал қўйилмалар шаклида, ёки даромад олиш билан боғлиқ харажатлар шаклида ҳисобга олинади. Ҳисобот даври тугаганидан кейин ҳам капитал қўйилмаларининг манфаат келтирилиши кутилади.

Шунинг учун бундай харажатлар капиталлаштирилади, улар активларни сотиб олиш деб туркумланади ва активларнинг мос келадиган счётининг дебети бўйича ҳисобга олинади. Активнинг капиталлаштирилган қиймати жорий ва келгуси даврлар учун харажатлар деб, амортизация орқали тан олинади.

Ҳадяга олинган асосий воситалар. Шундай ҳоллар бўладики, қачонки давлат органлари ёки бошқа нотижорат ташилотлари бирон бир компанияга у ёки бу ҳудудда ишлаб чиқаришни жойлаштиришни рағбатлантириш мақсадида асосий воситаларни ҳадя сифатида берадилар. Шундай йўл билан маҳаллий ҳукумат органлари маҳаллий солиқ базасини яхшилашга ва аҳолининг бандлик даражасини кўтаришга ҳаракат қиладилар. Баъзи ҳолларда компанияларга асосий фондлар маълум бир шартлар билан берилади.

Ҳадя қилинган асосий воситалар баҳолаш принципларига қатъий риоя қилиниб ҳисобда фақат ҳақиқий қиймат бўйича, ифодаланилади.

Активлар ва хусусий капитал счёти, ҳадя қилишда активнинг жорий бозор қийматини ҳақиқий баҳолаш натижасида кўпайиб боради, агарда топширилаётганда қандайдир шартлар қўйилмаган бўлса. Хусусий капитал счётининг кўпайиши ҳадя қилинган актив ва фирма капиталининг кўпайишини билдиради. Фирма бу ресурсларини ўзи ишлаб топмаган. Бироқ келгусида бу активлардан фойдаланиш натижасида даромаднинг кўпайиши мумкин. Ҳадя қилинган активнинг бозор қийматига асосланган амортизация суммаси даромад суммаси билан мувофиқлаштирилади. Агарда ҳадя қилувчи ҳадя қилган активдан фойдаланишда чекланишлар белгиласа, бу чекланишлар билан боғлиқ бўлган, тахмин қилинган харажатларни ҳисоблаш ва баҳоланган қийматини акс эттиришда унинг бозор қийматидан бу харажатларни айириш лозим. Ҳадяга олинган эскирадиган активлар ҳисоб регистрларида акс эттирилган баҳолар асосида оддий усулда амортизацияланиши керак.

Баъзи ҳолларда компаниялар ўзларининг фойдаланишлари учун активларни курадилар. Қуриш бўйича лойиҳалар билан боғлиқ тўғридан-тўғри харажатлар ушбу актив таннархининг бир қисми сифатида капиталлаштирилади. Бу харажатлар ўз ичига моддий харажатларни меҳнат ҳақи харажатларини, ҳамда устама харажатларни олади. Ўз навбатида устама харажатлар ўз ичига ишлаб чиқариш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган умумий харажатларни, жумладан коммунал хизматлари, ускунага қараб туриш, назорат қилиш бўйича харажатларини олади.

Баъзи бир умумий устама харажатлар, ҳамда қурилиш вақтида фоизлар бўйича сарфланган харажатлар ушбу активларнинг таннархига киритилади. қурилиш объектига тақсимланиши керак бўлган умумий устама харажатларнинг суммасини аниқлаш, бир хилда эмас ва ноаниқликка олиб келади. Асосий масала – ўзининг кучлари билан қурилган активларнинг таннархига устама харажатларни қандай тақсимлаш керак.

Ўзининг кучлари билан яратилган активнинг ҳақиқий қиймати ҳаққоний бозор қиймати билан мос келиши шарт эмас.

Қурилиш бўйича тўпланган харажатлар одатда «Тугалланмаган қурилиш» счёти бўйича акс эттирилади. Қурилишнинг тугашигача бино «Бино ва иншоотлар» счётида ҳисобга олинмайди, чунки у ҳали ишчи ҳолатда эмас. қурилишнинг тугаши ва фойдаланишга топширишда, тузилган далолатномага асосан актив «Бино ва иншоотлар» счётига ўтказилади ва амортизациялашга тегишли ҳисобланади.

Ер амортизацияланмайди, чунки унинг қиймати камаймайди ва ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида у емирилмайди. Баъзи ҳолларда ер баҳосининг пасайишини акс эттириш учун у қайта баҳоланади. Ер счётига харажатлар фойдаланишида бўлган участкалар бўйича капиталлаштирилади. Ерни тайёрлаш бўйича харажатлар, жумладан градуировка, канализация, геодезия ишлари билан боғлиқ бўлган харажатлар ер счётига капиталлаштирилади. Бинолар счётига олиб бориладиган ер ишлари харажатларидан фарқли ўлароқ бу ишлар ердан келажакда фойдаланиш учун ва ернинг баҳосини ошириш учун зарурдир.

Реконструкция ёки бино қуриш учун ер сотиб олинаётганда мавжуд бўлган конструкциялар ва бошқа тўсиқларни олиб ташлаш билан боғлиқ харажатлар ер счётига капиталлаштирилади. Олиб ташлаш билан боғлиқ бўлган бу харажатлар ердан фойдаланишнинг кўпгина турлари учун зарур. Конструкцияларни бузишдан олинган материалларни сотишдан олинган даромад бу харажатларни қисқартиради.

Давлат мулкани, жумладан кўчалар, йўлаклар, канализация, кўча чироқларини асраш учун маҳаллий ҳукумат органлари томонидан амалга ошириладиган махсус йиғимлар ҳам ер счётига капиталлаштирилади.

Ободонлаштиришнинг маълум бир турлари ва бошқа такомиллаштириш турлари, агар улар доимий бўлса, мисол учун сунъий кўллар, ўрмон ўсимликларининг қурилиши ернинг қийматига қўшилади. Бу турдаги такомиллаштиришнинг ҳисоби, кейинги қисмда кўриб чиқиладиган ернинг ободонлаштиришидан фарқ қилади.

Мулк солиғини тўлаш бўйича харажатлар, суғурталаш ва ер бўйича бошқа харажатлар фақат жорий фойдаланиш вақтидагина амалга оширилмайди. Бу харажатларнинг ҳисоби бир хил эмас. Айрим бухгалтерлар бу харажатларнинг капитализация қилинишининг тўғрилиги ҳақида кўп тортишадилар. Бир томондан, бу харажатлар ерни солиқ реестрида акс эттириш ва компанияни юридик мажбуриятлардан ҳимоя қилиш учун зарурлигига қарамасдан, улар ернинг баҳосини оширмайдилар. Кўп ҳолларда бу харажатлар мувофиқлик ва консерватизм нуқтаи назаридан харажатларга олиб борилади.

Инвестициялар қилиш ёки ижара мақсадида фойдаланилмайдиган ерлар ушлаб турилганда мулк солиғини тўлаш бўйича харажатлар ва суғурта тўловлари фақатгина ерни сотишга ёки ижарага беришга тайёрлаш даври давомида капиталлаштирилади.

Ерни сотиб олишда, кўпинча унинг қийматидан ташқари тўланадиган кўшимча харажатлар пайдо бўлади. Бу харажатларни, ернинг қиймати каби «Ер» счётининг дебетида акс эттириш керак бўлади. Буларга кучмас мулк бўйича агентларга комисион тўловлар; адвокатларнинг хизматларини

тўлаш; сотиб олувчи томонидан тўланган солиқлар; дренаж, тозалаш ва текислаш харажатларининг қиймати киради.

Капитал қўйилмалар деб субъект томонидан янги асосий воситаларни куриш, сотиб олиш, реконструкция қилиш, фойдаланилмаётган асосий воситалар объектларининг қувватларини кенгайтириш ва техникавий жиҳозлаш учун маблағларнинг сарфланишига айтилади.

Курилиш ишлари махсус пудратчи томонидан ёки капитал курилиш бўлими орқали хўжалик усули, яъни корхонанинг ўз кучи билан олиб борилади. Шунинг учун курилиш-йиғиш ишларини амалга ошириш усулига қараб пудрат ва хўжалик усулларига бўлинади.

Пудрат усулида курилиш-монтаж ишларини бажарувчи ташкилот пудратчи деб аталиб, курилишни маблағ билан таъминловчи ташкилот буюртмачи деб номланади.

Молиялаш (мблағ ажратиш) манбаига қараб, капитал қўйилмалар субъектнинг ўз маблағи ҳисобига амалга оширилган капитал қўйилмалари, давлат субсидияси ҳисобига, кредит ва қразлар ҳисобига амалга оширилган капитал қўйилмалар ва бошқа капитал қўйилмаларга бўлинади.

Давлат субсидияси асосида капитал қўйилмаларини молиялашда шу мақсадлар учун рухсат этилган корхона ва ташкилотларнинг ўз маблағлари, бюджетдан ажратилган маблағлар ва банк кредитларидан фойдаланиш мумкин. Лимитдан ортиқча бўлган капитал сарфларни шу мақсадларга ажратилган молиялаш учун марказлаштирилмаган молиялаш манбаларидан фойдаланилади. Бошқа капитал қўйилмалар жамоа, ширкат ва бошқа ташкилотларнинг ўз маблағлари ҳамда ҳиссадорлик тартибида олинган маблағлар, ва бошқа маблағлар ҳисобидан молиялаштирилади.

Капитал қўйилмаларини ҳисобга олиш тартибига доир қоидага қўра бухгалтерия счётларининг режасида 0700-«Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар» ва 0800-«Капитал қўйилмалар» деб номланган иккита махсус счётлар гуруҳи ажратилган. 0700 -«Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар» счётлари инвентарли, актив счётлар бўлиб унинг дебетида монтаж қилиш учун мўлжалланган мавжуд

асбоб-ускуналарга ҳақиқатда сарфланган харажатларнинг қолдиғи (сальдоси) ва янгитдан олиб келинган асбоб-ускуналарга ҳақиқатда сарфланган харажатлар акс эттирилади. Бу счётнинг кредитида монтаж қилина бошланган асбоб-ускуналарнинг ҳақиқий таннаrxини ҳисобдан чиқариш акс эттирилади. Бундай ёзувлар учун асбоб-ускуналарнинг субъектга келтирилганлиги ва уларни йиғиш ва ўрнатишга топширилиши тўғрисидаги юк хатлар ва бошқа далолатномалар асос бўлиб ҳисобланади.

Асосий воситаларнинг ҳаракати устидан қуйидаги ҳужжатларни ўз вақтида ва тўғри тўлғазиш натижасидагина улардан самарали фойдаланиш мумкин.

Асосий воситаларнинг ҳаракати устидан қуйидаги ҳужжатлар ёрдамида назорат ўрнатиш мумкин.

1. **АВ-1** шакли - «Асосий воситаларни қабул қилиш ва бериш акти» - асосий воситаларнинг кирим ва чиқимини қайд қилиш учун.

2. **АВ-2** шакли - «Таъмирланган, мукаммаллаштирилган ва реконструкция қилинган асосий воситаларни қабул қилиш ва топшириш далолатномаси»- объектларнинг бошланғич қийматининг ошишини қайд қилиш учун.

3. **АВ-3** шакли - «Асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш» объектларни тугатиш учун.

4. **АВ-4а** шакли - «Автотранспорт воситаларини тугатиш далолатномаси».

5. **АВ-7** шакли - «Асосий воситаларни ҳисобга олиш учун инвентар карточкалари» ҳар бир асосий воситанинг ҳолати ва ҳаракатини алоҳида қайд қилиб боради.

6. **АВ-8** шакли - «Асосий воситаларнинг ҳаракатини қайд қилиш карточкаси»- уларнинг кирим ва чиқимини ҳисобга олиб боради.

7. **АВ-9** шакли - «Асосий воситаларнинг инвентар рўйхати» уларнинг фойдаланиш жойлари бўйича ҳисобини ташкил қилиш учун ишлатилади.

Субъектга тегишли бўлган ишлатилаётган, захирадаги, консервациядаги ва ижарага берилган асосий воситаларнинг миқдори ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар умумлаштирилган ҳолда 0100 - «Асосий

воситалар» номли актив синтетик счётларнинг гуруҳида юқоридаги ҳужжатларга асосан ҳисобга олиб борилади.

0100-«Асосий воситалар» счётида қуйидагилар ҳам ҳисобга олиб борилади:

а) субъектга фойдаланиш ҳуқуқи берилган ўрмон ва сув хавзалари, ер участкалари ва конлар учун сарфланган инвентар хусусиятидаги капитал қўйилмалар;

б) ижарага олинган асосий воситалар учун сарфланган тугалланган ишлар натижаси бўйича харажатлар.

Асосий воситалар бошланғич қийматда ҳисобга олиб борилиб, алоҳида объектлар учун уларнинг бошланғич қиймати қуйидагича аниқланади:

а) таъсис этувчиларнинг субъектга қўшган асосий фондлари – ўзаро келишилган баҳода;

б) субъектнинг ўзида ишлаб чиқарилган ёки сотиб олинган асосий воситаларнинг ишлаб чиқариш таннархи ёки сотиб олиш баҳосига ташиб келтириш ва ўрнатиш харажатларини қўшиб ҳақиқий таннархда;

в) бошқа шахслардан текинга олинган асосий воситалар, эксперт томонидан белгиланган ёки далолатномада кўрсатилган баҳода.

Янги корхона қуриш, асосий воситаларни сотиб олиш, конструкциясини ўзгартириш, модернизация қилиш ва мослаштириш учун сарфланган маблағларни ҳисобга олишда алоҳида актив счётларнинг,

0700-«ўрнатиладиган асбоб-ускуналар» счётлари ва

0800-«Капитал қўйилмалар» счётлари гуруҳидан фойдаланилади.

0700-счёт бўйича иккита субсчёт юритилади: 0710 - «Мамлакатимизда ишлаб чиқарилган ўрнатиладиган асбоб-ускуналар» ва 0720-«Чет элдан келтирилган ўрнатиладиган асбоб-ускуналар».

Субъектга келиб тушган ўрнатиладиган асбоб-ускуналар учун тўлов талабнома-топшириқ акцептланганда 0710 ва 0720 счётлари дебетланиб, 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» счёти кредитланади. Шу асбоб-ускуналарни етказиб берганлик (транспорт

хизматлари) учун 6890-«Бошқа мажбуриятлар» счёти тегишли хизматларнинг суммасига кредитланади.

Шу асбоб-ускуналарни тушириб берганлиги учун ишчиларга меҳнат ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар ҳисобланганда 0710 ва 0720-счётлари дебетланиб, 6710-«Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоблашишлар» ва 6520-«Ижтимоий суғурта бўйича тўловлар» счётлари кредитланади.

Таъсисчилар томонидан субъектнинг устав капиталига ўз бадаллари сифатида топширилган асбоб-ускуналарнинг қиймати ҳам 0710 ва 0720-сётларининг дебети ва 4710-«Устав капиталига улушлари бўйича таъсисчиларнинг қарзлари» сётининг кредитига ёзилади.

Йиғиш ва ўрнатиш учун (монтажга) топширилган асбоб-ускуналарнинг ҳақиқий қиймати ҳисобдан чиқарилганда 0810-«Тугалланмаган қурилиш» счёти дебетланиб, 0710 ва 0720-сётлари кредитланади, шу асбоб-ускуналар сотилса, 9220-«Бошқа активларнинг сотилиши ва турли чиқимлари» счёти дебетланиб, 0710 ва 0720-сётлари кредитланади, уларнинг мустақил балансга ажратилган филиалларга берилиши – 4110-«Алоҳида балансга ажратилган бўлинмалардан олинadиган сётлар» сётининг дебети ва 0710 ва 0720-сётларининг кредитига ёзилади.

Ўрнатиладиган асбоб-ускуналарни омбордаги ва бухгалтериядаги ҳисоби материаллар ҳисобига ўхшаб кетади ва уларнинг ҳисоби ҳам омбор карточкалари ва 10-сонли қайдномада юритилади.

Иморат ва иншоотларни қуриш, асбоб-ускуналарни ва бошқа асосий воситаларни сотиб олиш билан боғлиқ бўлган капитал қўйилмаларни ҳисобга олиш 0800 - «Капитал қўйилмалар» деб номланган актив ва калькуляциялаш сётларида юритилади. Бу гуруҳ қуйидаги сётлардан ташкил топган:

0810-«Тугалланмаган қурилиш»;

0820-«Асосий воситалар сотиб олиш»;

0830-«Номоддий активларни сотиб олиш»;

0840-«Асосий подани тузиш»;

0890-«Бошқа капитал қўйилмалар»;

0810-«Тугалланмаган қурилиш» счётида қурилишнинг қайси бир усули (пудрат ёки хўжалик)дан фойдаланилишидан, қатъий назар, иморатлар ва иншоотларни қуриш, асбоб-ускуналарнинг қиймати ва сметаларида смета – молия ҳисобларида ва капитал қурилишининг титуллик рўйхатларида кўзда тутилган бошқа харажатлар ҳисобга олинади.

0820-«Асосий воситаларни сотиб олиш» счётида монтаж талаб қилмайдиган асбоб-ускуналар, машиналар, анжомлар ва бошқа асосий воситалар объектини сотиб олиш харажатлари ҳисобга олинади.

0830-«Номоддий активларни сотиб олиш» счётида НМА сотиб олиш билан боғлиқ бўлган ва белгиланган тартибга кўра номоддий активлар объектларининг дастлабки қийматига қўшиладиган харажатлар ҳисобга олинади.

0840-«Асосий подани ташкил қилиш» счётида қишлоқ хўжалиги ва ёрдамчи хўжаликларда асосий подаларни ташкил қилиш, вояга етган ҳайвонларнинг асосий подага ўтказилган қиймати ёки уларни сотиб олиш ва олиб келиш сарфлари ҳисобга олинади.

0890-«Бошқа капитал қўйилмалар» счётида юқорида қайд қилинмаган капиталлаштириладиган сарфлар, ерларни ободонлаштириш, мулк бўйича олинган асосий воситаларни обдонлаштириш ва бошқа сарфлар ҳисобга олинади.

1.3. АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ЭСКИРИШИ (АМОРТИЗАЦИЯСИ) ҲИСОБИ

Субъектларнинг асосий воситалари фойдаланиш жараёнида аста-секин эскириб боради. Бу эскиришнинг иқтисодий моҳияти шундан иборатки, асосий воситалар ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархига ўтказиб, истеъмол қийматини аста-секин йўқотиб боради.

Субъектларнинг мулки бўлган асосий воситаларнинг эскириши 0200-«Асосий воситаларнинг эскириши» пассив, синтетик счётларнинг гуруҳида ҳисобга олинади.

Асосий воситаларнинг эскириши ҳар ойда белгиланган ва амалдаги меъёрлар бўйича тўла тиклаш учун ажратилган амортизация суммаси миқдорида аниқланади.

0200-«Асосий воситаларнинг эскириши» счётларининг гуруҳи қуйидаги счётлардан ташкил топган:

0211-«Ёрни ободонлаштиришнинг эскириши».

0212-«Лизинг бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштиришнинг эскириши».

0220-«Иморатлар ва иншоотларнинг ва ўзатувчи мосламаларнинг эскириши».

0230-«Машина ва ускуналарнинг эскириши» ва ҳоказо.

0240-«Мебел ва идора жихозларининг эскириши».

0250-«Компьютер ускуналари ва ҳисоблаш техникасининг эскириши».

0260-«Транспорт воситаларининг эскириши».

0270-«Ишчи ҳайвонларнинг эскириши».

0280-«Кўп йиллик дарахтларнинг эскириши».

0290-«Бошқа асосий воситаларнинг эскириши».

0299-«Молиялаштириладиган лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши».

Тўла қийматига амортизация ҳисобланган асосий воситаларга эскириш ҳисобланмайди.

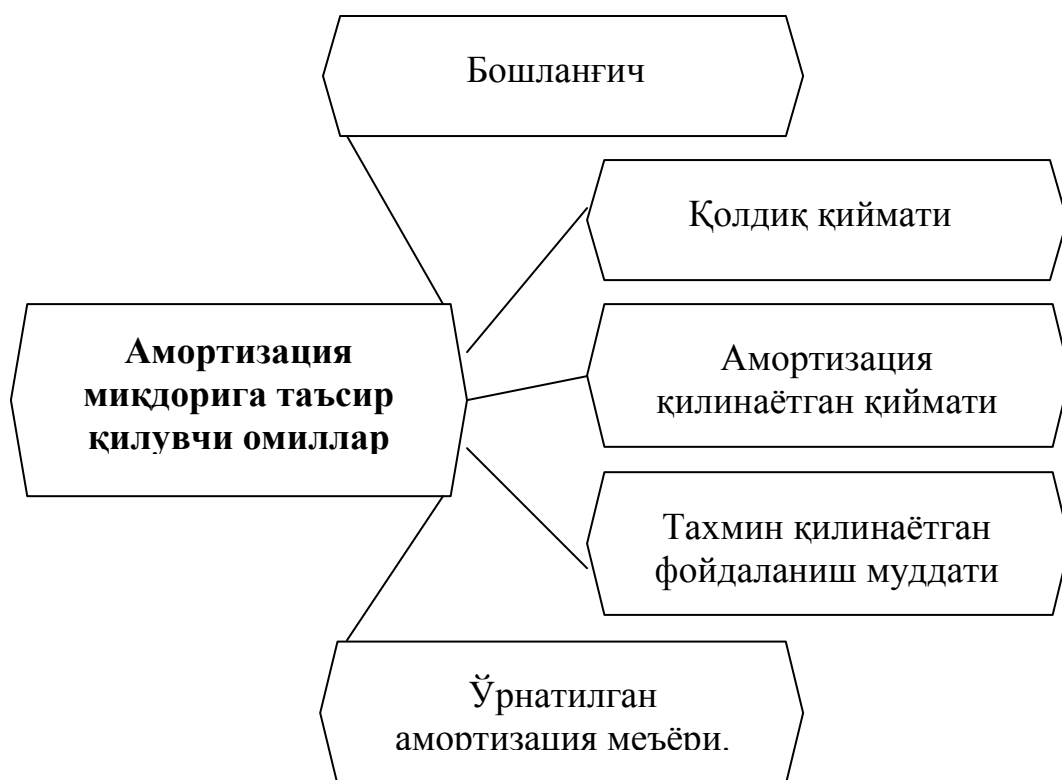

1.4. - чизма. Асосий воситаларнинг эскириш турлари

Жисмоний эскириш деб асосий воситаларнинг атмосфера шароитлари таъсирида ва улардан фойдаланиш жараёнида унинг моддий тузилишида ички ўзгаришлар /занглаш, чириш, айрилиш/ содир бўлганда бошланғич ҳолатининг йўқолишига айтилади. Жисмоний эскириш асосий воситалардан фойдаланиш жараёнида ҳам улар бекор ётганда ҳам содир бўлиши мумкин. Асосий воситаларнинг жисмоний эскиришининг даражаси уларнинг ишлаб чиқаришдаги фойдаланиши билан бандлик даражасига, сифатига технологик жарённинг хусусиятларига, четки шароитлардан муҳофаза қилиш ва парвариш қилиш сифатлари, ҳамда ишлайдиган ишчиларнинг малакасига боғлиқ.

Асосий воситаларнинг техникавий тавсифи ва иқтисодий самарадорлигининг давр талабидан, яъни ҳақиқатдан орқада қолиши маънавий эскириши деб аталади. **Маънавий эскириш** ўз навбатида икки хил бўлиши мумкин. *Биринчиси* – шу каби асосий воситаларни қайта ишлаб чиқаришининг арзонроққа тушиши натижасида улар қийматининг камайиши бўлса, *иккинчиси* – янги ва илғорроқ асосий воситаларни жорий қилиш ва уларнинг техникавий жиҳатдан орқада қолиши натижасида қийматининг пасайиб кетиши ҳисобланади.

Асосий воситаларни қайта тиклаш ва қайта ишлаб чиқариш мақсадида уларнинг ҳар ойдаги эскирган қиймати маҳсулот, бажарилган иш ва хизматларнинг таннархига қўшиб борилади. Ушбу ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, иш ва хизматларнинг таннархига қўшиладиган асосий воситаларнинг эскириш суммаси тўла қайта тиклашга белгиланган амортизация ажратмаларининг ўрнатилган меъёрларига асосан ҳисобланади. Бу меъёрлар асосий воситаларнинг баланс қийматига нисбатан бир йиллик фоизлар ҳисобида белгиланади ва давлат томонидан ягона тартибда тасдиқланади. ўрнатилган меъёрлар барча субъектлар учун ягона ва мажбурий бўлиб ҳисобланади. Амортизация ажратмаларининг меъёрлари асосий воситаларнинг гуруҳлари ва турларига белгиланадиган умумий меъёрлардан иборат.

1.5.-чизма. Амортизация миқдorigа таъсир қилувчи омиллар

Асосий воситалар бўйича амортизация ажратмалари /эскириш/нинг бир йиллик суммасини топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$A_c = \frac{(B_k + T_x) - (M_k + K_k)}{\Phi_m}$$

бунда: A_c – амортизациянинг йиллик суммаси;

B_k – асосий воситаларнинг баланс қиймати;

T_x – тахминий тугатиш харажатлари;

M_k – асосий воситаларнинг тугатилишидан олинadиган материалларнинг тахминий қиймати;

K_k – асосий воситаларнинг тахминий қолдиқ қиймати;

Φ_m – асосий воситалардан фойдаланиш муддати.

Тўла қайта тиклашга мўлжалланган амортизация ажратмалари (эскириш) нинг йиллик меъёри (Ξ_m)ни топиш учун эса қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Xi_m = \frac{(B_k + T_x) - (M_k + K_k) \times 100}{B_k \times \Phi_m}$$

Масалан, асосий воситанинг баланс қиймати (B_k) 2500000 сўм, тугатиш харажати (T_x) - 200000 сўм, асосий воситани тугатишдан олинган материалларнинг қиймати (M_T)-400000 сўм қолдиқ қиймати (K_k)-300000 сўм ва асосий воситалардан фойдаланиш муддати (Φ_m)-10 йил деб фараз қилсак, унда тўла қайта тиклашга мўлжалланган йиллик амортизациянинг (эскириш) меъёри (Θ_m)- 8% бўлади.

$$\Theta_m = \frac{(2500000 + 200000 - 400000) \times 100}{2500000 \times 10}$$

Амортизация суммасини ҳисоблаш жараёнида қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

1. Қийматни бир текисда (тўғри чизиқли) ҳисобдан чиқариш усули;
2. Бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда амортизацияни ҳисоблаш (ишлаб чиқариш) усули;
3. Тезлаштирилган ҳисобдан чиқариш усули;
 - а) сонлар йиғиндиси бўйича қийматни ҳисобдан чиқариш (кумулятив) усули;
 - б) қолдиқни камайтириш усули.

Бир текисда (тўғри чизиқли) ҳисобдан чиқариш усули. Бу усулга мувофиқ, объектнинг амортизацияланадиган қиймати унинг хизмат қилиш муддати (даври) мобайнида бир текисда ҳисобдан чиқарилади (тақсимланади). Ушбу усул, амортизация суммасининг активнинг хизмат муддатининг узок давом этишига боғлиқлигига асосланади. Ҳар бир давр учун амортизацион чегирмалар суммаси амортизацияланадиган қийматни (объектнинг бошланғич қийматидан унинг қолдиқ қийматининг айирмаси) объектдан фойдаланишнинг ҳисобот даври сонига бўлиш орқали ҳисобланади. Амортизация меъёри доимий ҳисобланади.

Масалан, юк машинасининг бошланғич қиймати 10.000.000 сўм беш йил муддатли фойдаланиш даври охиридаги қолдиқ қиймати 20% ни ташкил қилади ёки тўғри чизиқли ҳисоблаб чиқариш усулига биноан 1.800.000.0

сўмни ташкил этади. Ушбу тартибда амортизация ҳисоблаш қуйидагича бажарилади:

1-Жадвал

$$\begin{array}{l} \text{Бошланғич қиймат-} \\ \text{қолдиқ} \\ \text{Хизмат қилиш} \\ \text{муддати} \end{array} = \frac{10.000.000 - 2.000.000}{5} = 8.000.000 : 5 = 1.600.000$$

Беш йил мобайнида амортизация ҳисоблашни қуйидагича акс эттириш мумкин.

Бажарилган ишларнинг ҳажмига мутаносиб равишда амортизацияни ҳисоблаш усули (ишлаб чиқариш усули).

Бу усулда амортизация (эскириш) суммаси фақат фойдаланиш натижасидир ва уни ҳисоблаш жараёнида вақт даврлари рол ўйнамайди деган фикрга асосланади.

2-Жадвал

Даврлар	Бошланғич қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамланган амортизация суммаси	Баланс қиймати
Харид санаси	10.000.000	-	-	10.000.000
1 йил охири	10.000.000	1.600.000	1.600.000	8.400.000
2 йил охири	10.000.000	1.600.000	3.200.000	6.800.000
3 йил охири	10.000.000	1.600.000	4.800.000	5.200.000
4 йил охири	10.000.000	1.600.000	6.700.000	3.600.000
5 йил охири	10.000.000	1.600.000	8.000.000	2.000.000

Фараз қилайлик, юқорида сўз юритилган юк машинаси, маълум миқдорда ишларни бажара олади, унинг юриш ҳажми (пробег) 1.600.000 км ҳисобланган. Амортизация харажатлари юрган ҳар бир километри учун қуйидагича аниқланади:

3-Жадвал

$$\begin{array}{l} \text{Бошланғич қиймати-қолдиқ} \\ \text{қиймати} \\ \text{Тахмин қилинаётган ишлар} \\ \text{сони} \end{array} = \frac{10.000.000 - 2.000.000}{1.600.000} = 5 \text{ сўм}$$

Демак, босиб ўтган 1 километри учун 5 сўм (8000000:1600000)

Агарда фараз қилсак, фойдаланиш (эксплуатация)нинг биринчи йилда юк машинаси 400.000 км юрган бўлсин, иккинчи йилида 600.000, учинчи йилида 200.000, тўртинчи йилида-200000 ва бешинчи йилида 200.000, йиллик амортизация ҳисобининг жадвали қуйидаги кўринишда бўлади:

4-Жадвал

Ҳисобланган амортизациялар, (ишлаб чиқариш усули)

	Бошланғич қиймати	Юриши, км	Йиллик амортизация суммаси	Жамғарилган амортизация	Баланс қиймати
Харид санаси	10.000.000	-	-	-	10.000.000
1 йил охири	10.000.000	40.0000	2.000.000	2.000.000	8.000.000
2 йил охири	10.000.000	60.0000	3.000.000	5.000.000	5.000.000
3 йил охири	10.000.000	20.0000	1.000.000	6.000.000	4.000.000
4 йил охири	10.000.000	20.0000	1.000.000	7.000.000	3.000.000
5 йил охири	10.000.000	20.0000	1.000.000	8.000.000	2.000.000

Ушбу усулда тузилган жадвалда йиллик амортизация суммаси билан иш ёки фойдаланиш бирлиги ўртасидаги бевосита боғлиқликни кўриш мумкин. Жамғарилган эскириш суммаси ҳар йили иш бирлигига ёки фойдаланишга (юришига) тўғри боғланган ҳолда ортиб боради. Ниҳоят, баланс қиймати, йил сайин иш бирлигига ёки фойдаланишга тўғри мутаносиб равишда қолдиқ қийматга етмагунча камайиб боради. Бу усулга мувофиқ ҳар бир объектнинг тахмин қилинаётган бирлиги маълум активларга мос келиши керак.

Тезлаштирилган ҳисобдан чиқариш усули ўз навбатида қуйидаги усулларга бўлинади:

а) сонларнинг йиғиндиси бўйича қийматни ҳисобдан чиқариш (кумулятив) усули.

Бу усул қандайдир объектнинг хизмат қилиш йиллари суммаси орқали аниқланади ва бу сумма ҳисоблаш коэффицентида маҳраж бўлиб хизмат қилади. Бу коэффицентнинг суръатида объектнинг хизмат муддатининг охиригача қолган йилларининг сони туради (тескари тартибда).

Юқорида келтирилган мисолга мурожаат қилайлик, лекин юк авторанспортининг қолдиқ қиймати 10000000 сўм.

Масалан, юк машинасининг тахмин қилинаётган фойдали хизмат муддати 5 йил.

Эксплуатация йиллари суммаси – 15 йил (кумулятив сон):

$$1+2+3+4+5+15$$

Сўнгра, ҳар бир касрни 9.000.000 га (10.000.000-1.000.000) тенг бўлган амортизацияланадиган қийматга кўпайтириш йўли орқали ҳар йиллик амортизация суммаси аниқланади:

$$5/15, 4/15, 3/15, 2/15, 1/15$$

Бу ҳолда амортизация чегирмалари суммасининг жадвали қуйидаги кўринишда бўлади:

5-Жадвал
млн.с.

Даврлар	Бошланғич қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамланган амортизация суммаси	Баланс қиймати
Харид санаси	10	-	-	10
1 йил охири	10	$(5/15 \times 9) = 3$	3	7
2 йил охири	10	$(4/15 \times 9) = 2.4$	5.4	4.6
3 йил охири	10	$(3/15 \times 9) = 1.8$	7.2	2.8
4 йил охири	10	$(2/15 \times 9) = 1.2$	8.4	1.6
5 йил охири	10	$(1/15 \times 9) = 0.6$	9.0	1.0

Жадвалдан кўриниб турибдики, энг катта амортизация суммаси биринчи йилда ҳисобланади, кейин йилма-йил у камаяди, жамланган амортизация олдинги даврга нисбатан камроқ ортиб боради, баланс қиймати қолдиқ қийматига етиб бормагунича ҳар йили амортизация суммасига камайиб боради.

б) камайиб борувчи қолдиқ усули.

Бу усул сонлар йиғиндиси усули тамойилларига асосланган. Бу усулда ҳар қандай қатъий ставка қўлланилиши мумкин бўлса ҳам, аммо кўпинча тўғри чизиқли усулда фойдаланган ўртача даражага нисбатан икки карра кўпайтирилган меъёр қўлланилади. Бу жараён иккиланган амортизацияда

камайиб боровчи қолдиқ усули деб аталади. Олдиндаги мисолда юк автомобилнинг фойдали хизмат муддати 5 йилга тенг эди. Тўғри чизиқли амортизациялаш усулида ҳар йилги меъёр мос равишда 20% ($100\%/5$)ни ташкил қилади. Камайиб боровчи қолдиқни ҳисобдан чиқаришнинг қабул қилинган ушбу 40% ҳар йилнинг охирида баланс қийматига кўпайтирилади. Амортизация ҳисоблашда тахмин қилинаётган қолдиқ қиймати, охириги йилдагисидан ташқари ҳисобга олинмайди. Бу усулни ифодаловчи жадвал келгуси бетда келтирилган.

6-Жадвал
(млн.с)

Даврлар	Бошланғич қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамланган амортизация суммаси	Баланс қиймати
Харид санаси	10	-	-	10
1 йил охири	10	$(40\% \times 10) = 4$	4	6
2 йил охири	10	$(40\% \times 6) = 2.4$	6.4	3.6
3 йил охири	10	$(40\% \times 3.6) = 1.44$	7.84	2.16
4 йил охири	10	$(40\% \times 2.16) = 0.864$	8.704	1.296
5 йил охири	10	0.296	9.0	1.0

Жадвалдан кўриниб турганидек, амортизациянинг қатъий меъёри доимо олдинги йилнинг баланс қийматига нисбатан ишлатилган. Амортизация суммаси (энг каттаси биринчи йилда) йилдан-йилга камаяди ва ниҳоят, охириги йилдаги амортизация суммаси баланс қийматининг қолдиқ қийматигача камайитириш учун зарур бўлган сумма билан чекланган.

Собиқ даврларда амортизация ажратмалари асосий воситаларнинг юзлаб гуруҳлари, уларнинг ичида эса минглаб асосий воситаларнинг ҳар бир тури бўйича алоҳида амортизация меъёрлари белгиланган бўлиб, шу меъёрларда амортизациянинг ҳар ойдаги суммалари ҳисобланар эди.

1996 йил 31 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 469-сонли қарорига биноан Республика Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси томонидан «Асосий воситаларнинг гуруҳлари бўйича амортизациянинг ягона меъёрлари тўғрисида»ги янги тартиби ишлаб чиқилди. Бу қарорга биноан, амортизация ажратмаларини ҳисоблашни

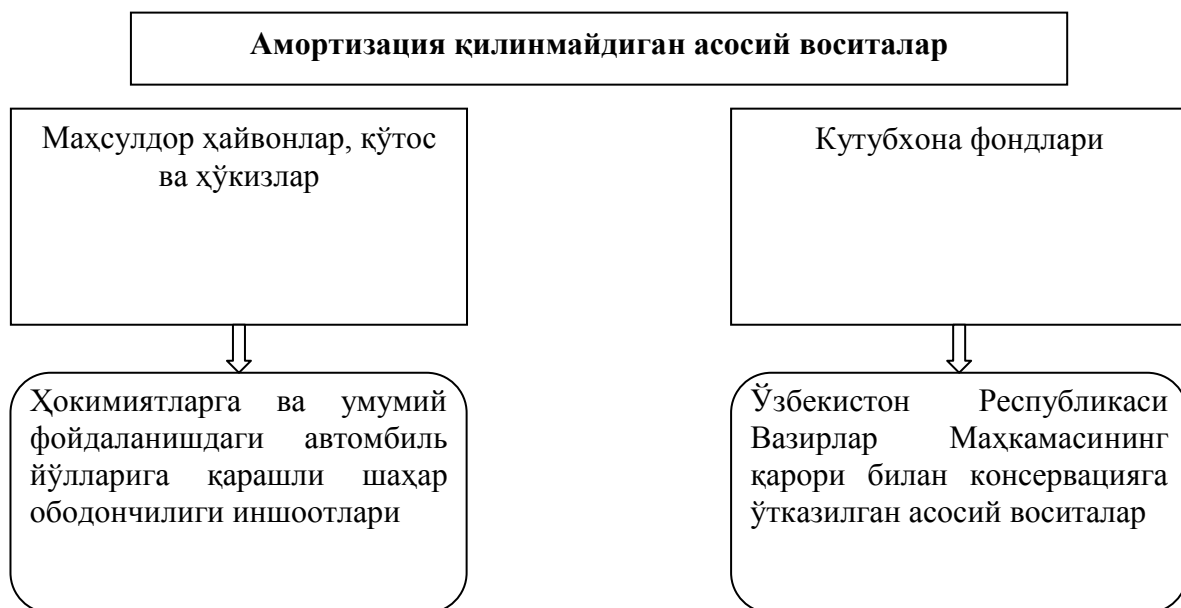
соддалаштириш мақсадида 1997 йил 1 январдан бошлаб барча асосий воситалар бир йиллик амортизация меъёрлари бўйича қуйидаги беш гуруҳга бўлинган:

1. Иморатлар, иншоотлар ва қурилишлар – **5 фоиз.**
2. Енгил автомобил, такси, йўлларда ишлатиладиган автотрактор техникаси, махсус ускуналар ва жиҳозлар. Компьютерлар, унинг ёнларидаги жиҳозлари ва маълумотларни ишлаш бўйича асбоблар – **20 фоиз.**
3. Автотранспортнинг ҳаракатдаги таркиби /состави/: юк ташувчи автомобиллар, автобуслар, махсус автомобиллар ва автотирковлар. Саноатнинг барча тармоқлари, тикув ишлаб чиқариш учун машина ва асбоб-ускуналар, темирчи-пресслаш асбоб-ускуналари, қурилиш асбоб-ускуналари, қишлоқ хўжалик машиналари ва асбоб-ускуналар, офис учун мебеллар – **15 фоиз.**
4. Бошқа гуруҳларга киритилмаган амортизацияланадиган активлар – **10 фоиз.**
5. Темир йўл, денгиз, дарё ва ҳаво транспорти воситалари. Кучлантирувчи машиналар ва асбоб-ускуналар, иссиқлик-техникавий асбоб-ускуналар, турбина асбоб-ускуналари, электр двигателлари ва дизель генераторлар. Электр ўтказгич ва алоқа қурилмалари. Турбопроводлар – **8 фоиз.**

Бу янги қарорда корхоналарга, керак бўлса, амортизация меъёрларни тасдиқланган меъёрларга қараганда камайтириш ёки тезлаштирилган амортизация ҳисоблаш усулидан фойдаланишга рухсат этилган.

Тезлаштирилган амортизациядан фойдаланилганда қўлланилган коэффициент "Низом" билан белгиланган меъёрдан 2 баробардан ошмаслиги ва тасдиқланган меъёрлардан ортиқ бўлган суммани фойда-даромадга солинадиган солиқ бўйича солиққа тортиладиган базага қўшилиши кераклиги таъкидланган.

Янги тартибга асосан амортизация қуйидаги асосий воситалар бўйича ҳисобланмайди:

1.6.-чизма. Амортизация қилинмайдиган асосий воситалар

Тўла амортизацияланган асосий воситалар. Куриллаётган корхонанинг сотиб олинган асосий воситалари ҳамда тугалланмаган курилишдаги объектлар бўйича амортизация курувчи ташкилот томонидан асосий фондларнинг қиймати тўғрисидаги маълумотномага асосланган ҳолда субъект томонидан белгиланган меъёрлар асосида ҳисобланади.

Шундай қилиб «Амортизациянинг меъёрлари тўғрисида»ги низомда амортизация меъёрларининг анча қисқартирилганидан ташқари қўшимча равишда қўллаш учун тавсия этиладиган коэффицентлар ҳам чиқариб ташланган.

Шубҳасиз, бу янгилик амортизация ажратмаларини ҳисобга олишни анча осонлаштиради ва ишлатилаётган асосий воситаларнинг қийматини ва улардан фойдаланиш муддатини аниқлашни соддалаштиради. Илгари мавжуд бўлган амортизация ажратмаларини тиклаб олиш, ҳисоблаш ва уларни ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархига адолатли киритиш имконини беради, лекин бу аниқлик ва объективликка путур етказиши мумкин.

Маълумки, шу вақтгача қўлланиб келинаётган амортизация меъёрлари мукамал, асосланган ҳисоб-китоблар билан ҳисобланган бўлиб, уларнинг катта-кичиклиги асосий воситаларнинг бир гуруҳи ичида ҳам катта фарк қилади. Масалан, фақат енгил саноатдаги машина ва асбоб-ускуналарининг гуруҳини олсак айрим объектлар бўйича амортизация меъёрлари 4,3 дан 14,3 фоизгача белгиланган бўлса, қурилиш материаллари саноатида улар 5 дан 25 фоизгача фарқланади ва ҳоказо.

Агар 1997 йилдан бошлаб амал қилаётган янги амортизация меъёрларини ҳаётга татбиқ этиш «Амортизация ажратмаларини ҳисоблашни соддалаштириш» бўлса, бундай соддалаштириш усули юқорида номланган 1072-қарорда ҳам мавжуд. Бу қарорга биноан амортизация ажратмаларининг бир ойлик суммаси корхонадаги барча асосий воситаларнинг объектлари бўйича фақат бир марта, у ҳам бўлса корхона ишга тушириладиган ойда ҳисоблаб чиқилади.

Бунинг учун, масалан, корхона январ ойида ишга тушириладиган бўлса, ушбу корхонадаги барча асосий воситаларнинг объектлари жойлашган жойлари ва белгиланган ягона амортизация ажратмаларининг меъёрларига кўра турлари (шифрлари) бўйича гуруҳланиб чиқилади. Бунинг учун маълумотлар ҳар бир асосий воситанинг объекти учун очиладиган аналитик карточкалардан олинади.

Ҳар ойдаги амортизация ажратмаларни ҳисоблаш учун бухгалтерияда қўлланиладиган махсус 6-сонли ишлов жадвалидан, автотранспорт бўйича эса 9-сонли ишлов жадвалидаги шаклидан фойдаланилади.

Бу жадвал шундай тузилганки, унинг маълумотлари асосида ҳар бир навбатдаги ҳисобот ойининг амортизация ажратмалари суммасини ўтган ойдаги ҳисоблаб топилган амортизация суммалари асосида осонлик билан топиш мумкин. Масалан, бизнинг мисолимиздаги субъект бўйича январ ойида ишга туширилган феврал ойининг амортизация ажратмалари суммасини топиш учун ишлов жадвалида январ ойининг амортизация суммасига шу январ ойида ишлатилган ва топширилган асосий воситалар объектининг ҳар бири бўйича

бир ойлик амортизация ажратмаларининг суммалари қўшилиб, ўша ойда фойдаланишдан чиқиб кетган асосий воситаларнинг объектлари бўйича бир ойлик амортизация ажратмаларининг суммаси чегириб (олиб) ташланади. Агар январ ойидаги асосий воситалар таркибида ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмаса, унда феврал ойидаги амортизация суммаси январ ойидаги амортизация суммасига тенг бўлади.

Шундай қилиб, ишлов жадвалининг маълумотлари ҳар ойдаги амортизация ажратмаларининг суммасини тегишли цех ва участкаларнинг харажатларида акс эттириш, яъни дебетланувчи 2010, 2300, 2510, 2610, 9410, 9420, 9450 ва бошқа счётларнинг дебетига «Асосий воситаларнинг эскириши» суммасини ёзиш учун асос бўлиб ҳисобланади.

1.4. АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИ ТАЪМИРЛАШ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИ

Асосий воситаларни харид қилиб олгандан сўнг уни асраш ва фойдаланиш билан боғлиқ кўпдан-кўп харажатлар пайдо бўлиши бошланади. Масалан, уларни асраш, таъмирлаш, ишлатиш, реконструкция қилиш ва жойларини алмаштиришни эътиборга олиш зарур бўлади. Ушбу харажатларни ҳисобга олиш баланснинг тегишли моддаларини гуруҳлаштириш ва кейинчалик амортизация чегирмаларини ҳисоблашга таъсир этади.

Харид қилиб олинганида, баҳоланган бошланғич ҳақиқий қиймати, хизмат муддати ва маҳсулдорлиги билан боғлиқ харажатлар юқорида белгиланган тартибда капиталлаштирилади. Харид қилингандан кейинги пайдо бўлган капиталлаштирилган харажатлар, фойдаланишнинг маълум бир давридан кейин баҳосизланади ва бу давр маълум бир активларнинг кутилаётган хизмат муддатидан қисқа бўлиши мумкин.

Активлардан фойдаланиш имконияти ва харид қилиб олинганида кутилаётган фойдаланиш даврини маълум бир минимал даражада сақлаб туриш учун таъмирлашнинг амалга оширилишини назарда тутати. Бу

харажатлар фойдаланиш муддатини харид қилинганида белгиланганидан юқорироқ даражада узайтира олмайди, улар жорий ҳисобланади ва пайдо бўлган даврнинг тегишли харажатларининг моддасига киритилади. Бундан ташқари, одатда компаниялар ушбу воситаларни харид қилиб олганидан кейин пайдо бўладиган харажатлар белгиланган ва тасдиқланган сумма (смета)дан ошмаган ҳолларда харажатларнинг ҳисоби сиёсатини қўллайдилар. Бундай сиёсат моддий чегараланишлар бўлганида қўлланилади. Агарда ушбу харажатлар бирмунча барқарор бўлган шароитда бу сиёсат шунингдек моддий харажатларга нисбатан қўлланилиши мумкин,.

Авария, эътиборсизлик, совуққонлик, зараркунандалик қилиш, ўғирлик натижасида пайдо бўлган харажатлар зарарларга олиб борилади.

1.7. -чизма. Асосий воситаларни харид қилгандан сўнгги харажатлар

Ишчи ҳолатда сақлаб туриш харажатларига мойлаш, тозалаш, тартибга солиш, бўяшдан иборат бўлиб – буларнинг ҳаммаси ускунани ишчи ҳолатида сақлаб туришнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Жорий таъмирлаш харажатлари эҳтиёт қисмларнинг сарфлари, профилактика ва таъмирлаш ишлари билан боғлиқ харажатлардан иборат. Бундай турдаги таъмирлашга зарурият тез-тез пайдо бўлади ва жиддий харажатларни талаб қилади.

Жорий таъмирлаш ва ишчи ҳолатида сақлаб туриш харажатлари жорий харажатлар ҳисобланади. Уларни ҳисоблашда икки усулдан фойдаланилади:

1. Пайдо бўлиши бўйича ҳисобга олиш усули. Пайдо бўлиши бўйича ҳисобга олиш усули сақлаб туриш ва таъмирлаш учун зарур бўлган харажатларни, уларга зарурият пайдо бўлганда ҳисобга олишни ва харажатларни бутун давр давомида бир текисда тақисмлашни назарда тутлади. Аммо, маълум бир вазиятларда ҳар йиллик таъмирлаш ва сақлаб туриш харажатлари, ёки бир вақтга, ёки жуда қисқа вақт оралиғига тўғри келади. Бу усулдан фойдаланилганда, ускунани сақлаб туриш учун барча йиллик харажатлар асосий воситанинг шикастланиши ҳолати юз берган маълум бир вақт оралиғига тўғри келади.

2. Тақсимлаш усули. Бу ёндошиш таъмирлаш ва сақлаб туриш харажатларининг тахминий ҳажмларига асосланади. Бу усулдан фойдаланиш, жорий таъмирлашнинг тизимли хусусиятига асосланади. Бу усулдан фойдаланиш, жорий таъмирлаш тизимли хусусиятга эга бўлган ва ҳажми бўйича у аҳамиятли бўлганда тавсия қилинади. Бу усулдан фойдаланилганда жорий йилда кутилаётган таъмирлаш учун тахмин қилинаётган харажатларнинг миқдори умумий баҳоланиб (сметаси тузилиб) сўнгра вақт ёки ишлаб чиқаришнинг ҳажми асосида, вазиятдан келиб чиққан ҳолда, тақисмланади. Асос бўлиб вақт хизмат қилган ҳолда, ҳар бир оралиқ давр учун таъмирлаш ва ишчи ҳолатда сақлаб туриш харажатларининг тааллуқли бўлган суммаси аниқланади, тахмин қилинаётган сумма учун асосий воситалар счётида контрсчёт очилади. Жорий таъмирлаш ва сақлаб туришнинг ҳақиқий харажатлари контрсчётда акс эттирилади.

Реконструкция асосий воситаларнинг ишчи потенциалини ошириш учун зарур бўлган маълум бир харажатларни талаб қилади. Реконструкция маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, таннархни пасайтириш, хизмат муддатини узайтириш, маҳсулотнинг сифатини яхшилаш учун амалга оширилади. Ускунанинг ишчи ҳолатини сақлаб туриш харажатлари реконструкция эмас, балким таъмирлашга тааллуқлидир.

Реконструкция ўз ичига ускунанинг бош компонентини мутлақо янги компонент билан алмаштириш жараёнини олади. Масалан, эски тунука томни янгисига, оловга чидамли черепицага алмаштириш, кемага янада қувватлироқ двигателни ўрнатиш, бинонинг электр тизимини тубдан ўзгартириш ва ҳоказолар.

Реконструкциянинг заруратига олиб келувчи ҳолатлар қуйидагилардир:

Эски ускунани алмаштириш. Бунда эски компонентнинг қиймати ва унинг амортизацияси ҳисобдан чиқарилади, баланс қийматига тенг бўлган зарар ҳисобга олинади ва активнинг бошланғич счёти харажатларининг миқдорига кўпаяди.

1. **Активлар счётининг ошиши.** Активлар счётининг ошиши тамойили эски активнинг қиймати ва жамланган амортизацияси тўғрисидаги маълумотлар мавжуд бўлмаганда қўлланилади. Ҳолатини яхшилаш харажатлари активларнинг счётининг дебитида кўрсатилади. Алмаштирилиши зарур бўлган активнинг қиймати ва жамланган амортизацияси тегишли счётлардан чиқарилиб юборилмайди, чунки унинг ҳақиқий қийматини ҳисоблаш мураккаб туюлади. Бу усулни қўллашнинг натижаси бўлиб, умумий қийматнинг ва жамланган амортизациянинг оширилган баҳоланиши ҳисобланади. Асосан, эски активнинг баланс қиймати айирбошлаш санасига нисбатан паст бўлади. Агарда компонентнинг эскирилиши уни айрбошлашга олиб келса, унда амортизациянинг даражасини қайта кўриб чиқиш зарур.

Қўшимчалар киритишга мавжуд активга қўлланиладиган узайтириш, ошириш ва кенгайтириш ишлари тааллуқлидир. Мисол тариқасида, мавжуд бинога қўшимча қанот ёки хоналарнинг қурилиши. Қўшимчалар киритиш капитал харажатлар ҳисобланади ва асосий воситаларнинг таннархига олиб борилиб унинг қийматини оширади.

Кўпгина фирмалар ишлаб чиқариш иморатларини қонунлар ва суд ҳукмлари қарорларига мувофиқ атроф муҳитнинг ифлосланишини назорат қилиш учун қурилмалар билан жиҳозлайдилар. Кўпинча ушбу

қурилмаларининг қиймати атроф-муҳитни ифлослантирувчи дастгоҳлар қийматидан ортиқроқдир. Бундай ҳолларда ушбу қурилмаларнинг қиймати алоҳида капиталлаштирилади ва асосий воситаларга қўшимчалар киритиш сифатида амортизацияланади.

Асосий воситаларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида қайта ўрнатиш, ўзгартириш ва қайта қуриш қиймати капиталлаштирилмайди агарда қайта қуришдан олинadиган манфаат жорий ҳисобот даврига тааллуқли бўлса харажатлар таркибига киради. Бундай харажатлар агарда паралеллар ўтказиш имконияти бўлса алоҳида актив, муддати узайтирилган бино ёки махсус бино сифатида капиталлаштирилади. Бу харажатлар қайта қуришдан фойда олиш давридан кейинги вақт давомида амортизацияланади.

Сақлаб туриш (асраш) ва таъмирлаш харажатлари вужудга келиши бўйича ҳисобга олинади. Яхшилаш, узайтириш усуллари, яъни активларнинг хизмат муддатини узайтирадиган ёки қўпайтирадиган ҳолатини яхшилаш харажатлари капиталлаштирилади.

Кўчмас мулк харид баҳосида ҳисобга олинади ва объектлар бўйича маълум кўзда тутилмаган харажатларни ўз ичига олади. Таъмирлаш ва сақлаб туриш учун харажатлар зарур бўлгандагина амалга оширилади.

5-БХМС субъектларга асосий воситаларни қайта баҳолаш имконини берадиган шартларга эга. Шу муносабат билан қуйидагиларни билиш зарур:

- қайта баҳолаш ҳукумат қарорига мувофиқ амалга оширилиши керак.
- жамғарилган амортизация қайта баҳолаш санасига активнинг бошланғич қийматининг ўзгаришига мутаносиб равишда шундай тузатиш қилинадик, натижада қайта баҳолаётган сумма ҳақиқий қийматга тенг бўлсин.
- активларни ишчи ҳолатида сақлаш харажатлари қайта баҳолаш натижасида нисбатан ошиб кетганда, бундай ошиб кетиши муомалалар тўғрисидаги ҳисоботда даромад сифатида эмас, балки баланс ҳисоботида қайта баҳолаш натижасида вужудга келган қўшимча қиймат сифатида ҳисобга олинади.

- қайта баҳолаш натижасида активларни ишчи ҳолатида сақлаш харажатлари камайганида, ушбу камайиш молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботида, агарда қайта баҳолашдан сўнг қўшимча қиймат пайдо бўлмаса харажатлар сифатида ҳисобга олинади.

Асосий воситаларни тугатишдан олдин ушбу тугатиш билан боғлиқ бўлган ишлар рўйхатини ва хусусиятларини кўрсатувчи наряд-буйрутма тузилиб, уни тугатиш ишларини бажарувчи цех ёки ташкилотларга топширадилар.

Тугатиш ишлари бажарилгандан кейин намунавий АВ-3 шаклидаги «Асосий воситаларни тугатиш далолатномаси» тузилади. Субъект раҳбарининг буйруғига асосан тайинланган махсус комиссия балансдан чиқарилаётган асосий воситаларни текшираётганда ва далолатнома тузаётганда мазкур объектнинг техника паспорти, камчиликлари қайд қилинган қайднома ва бошқа техникавий ҳужжатлардан фойдаланади. «Асосий воситаларни тугатиш далолатномаси»да мазкур объектнинг тавсифи, унинг тайёрланган ёки қурилган йили, субъектга қабул қилиб олинган ва фойдаланишга топширилган вақти дастлабки ёки қайта тиклаш қиймати, бухгалтерия ҳисобининг маълумотларида кўрсатилган эскириш суммаси, неча марта капитал тузатиш амалга оширилганлиги, чиқиб кетиш сабаблари ва шунга ўхшаш маълумотлар келтирилади.

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши билан боғлиқ бўлган барча муомалалар счётлар режасида махсус ажратилган 9210- «Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқа чиқимлари» счётида акс эттирилади.

Маълумки, асосий воситаларни тугатиш учун уларни бузиш, демонтаж қилиш каби ишларнинг бажарилиши керак. Бу ишлар субъектнинг ўзидаги кучлар билан ёки махсус ташкилотлар томонидан пулга бажарилади. Асосий воситалар тугатилгандан кейин турли хилдаги фойдаланиш мумкин бўлган материаллар, ёқилғи ва бошқа моддий қийматликлар олинishi мумкин. Ушбу келтирилган барча муомалалар 9210 - счёт ёрдамида ҳисобга олиб борилади.

Асосий воситаларни тугатиш жараёни 9210-счётда акс эттирилгандан сўнг бу счётнинг ҳар иккала томонидаги якуний суммалар солиштириб кўрилади. Агар ушбу счётнинг дебитидаги якуний сумма кредитидаги суммадан ортиқ бўлса, унда мазкур объект тўла амортизацияланган ва тугатиш натижасида фойда олинган ҳисобланади.

Субъектларни мавжуд асосий воситалардан унумли фойдаланиш ва хўжалик ҳисобини мустаҳкамлашга қизиқтириш мақсадида бундай асосий воситаларни сотиш ва рўйхатдан чиқариш чоғида ҳосил бўладиган зарарлар субъектнинг ихтиёрида қолдириладиган фойда ҳисобидан қопланади (агар Вазирлар маҳкамаси томонидан бундай ҳисобдан чиқаришнинг бошқа тартиби белгиланган бўлмаса).

Асосий восита тугатилгандан сўнг тузилган далолатнома субъектнинг раҳбари томонидан тасдиқланади ва кейин унинг бухгалтериясига топширилади. Бухгалтерия бу далолатномага мувофиқ асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилганлиги тўғрисида объектнинг инвентар карточкасига ёзиб қўяди ва шу тўғрида инвентар карточкаларнинг рўйхатига белги қўйилади. Асосий воситалар жойлашган жойдаги инвентар рўйхатларида ҳам худди шундай ёзувлар қилинади.

Асосий воситалар бир субъектдан иккинчи субъектга текинга (эҳсон сифатида) берилаётганда намунавий шаклдаги «Асосий воситаларни қабул қилиш – ўтказиш далолатномалари» билан расмийлаштирилади. Бунда чиқиб кетаётган асосий воситаларнинг дастлабки қийматига 0110-0190-счётлари кредитланиб, шу кунгача ҳисобланган эскириш суммасига 0210-0290-счёт ва қолдиқ қийматга 9210-счёт дебетланади. Асосий воситаларни текинга беришдан кўрилган зарарлар субъект фаолиятининг якуний молиявий натижаси ҳисобидан қопланади ва жорий тартибда 9431-счётнинг дебетига ўтказилади ва ҳисобот даврининг охирида ушбу зарар суммаси дебет 9910 ва кредит 9431 ёзувлари билан субъектнинг кўрган умумий зарарининг суммасига қўшилади.

Асосий воситаларни бошқа субъектларнинг устав капиталига бадал тариқасида ўтказилишлар тарафларнинг келишувига асосланган нархларда амалга оширилади. Бозор иқтисодиёти шароитида бундай нархлар кўпинча асосий воситаларнинг бухгалтерия ҳисобидаги қийматига тўғри келмаслиги мумкин. Бундай муомала натижасида аниқланган фойда ёки зарарлар 9210-счётда аниқлаб топилади ва тегишли счётларга, агарда фойда олинса 9310-"Асосий воситаларни сотишдан ва бошқа чиқимлардан олинган фойдалар", агарда зарар кўрилса 9431 счётларга олиб борилади.

Шундай қилиб, устав капитали /фонди/га бадал тариқасида ўтказилган асосий воситаларнинг қиймати Счётлар режасида келтирилган 0620-0690-«Узоқ муддатли молиявий инвестициялар» счётларининг дебети ва 9210-сётнинг кредитида ҳар иккала томоннинг ўзаро келишилган суммасида акс эттирилади.

Асосий воситаларнинг хўжаликдан чиқиб кетиши натижасида олинган фойда субъектнинг фойдаси таркибига, 9910-"Якуний молиявий натижалар" счётига киритилади ва шунинг учун бу фойданинг суммасидан мазкур субъект учун белгиланган ставкалар бўйича солиқ ушланади.

Юқорида 9210 счётга тегишли муомалалардан ташқари бу счёт тегишли счётлар билан қуйидаги муомалаларнинг таъсирида корреспонденцияланади:

Асосий восита объектлари ўз қийматидан паст нархда сотилганида солиққа тортиладиган фойда ушбу объектнинг бозор нархида сотилишидан келиб чиқадиган қийматига асосланиб ҳисобланади.

II БОБ. КОРХОНАЛАРДА АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ ХУСУСИЯТЛАР ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1. АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ИНВЕНТАРИЗАЦИЯСИ ВА УЛАРНИ НАТИЖАЛАРИ ҲИСОБИ

“МЕТАЛ БАРАКА ИНВЕСТ” МЧЖда асосий воситаларни инвентарлаш миллий стандартлар асосида амага оширилади. Унинг асосий мақсадлари мол-мулкнинг ҳақиқатда мавжудлигини аниқлаш, ҳақиқатда мавжуд мол-мулкни бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан қиёслаш, мажбуриятлар ҳисобда тўғри акс эттирилганлигини текширишдан иборат.

Жойлашган ери ва барча турдаги молиявий мажбуриятларидан қатъи назар, хўжалик юритувчи субъектнинг барча мол-мулки инвентарланиши керак.

Бундан ташқари, ишлаб чиқариш захиралари ва хўжалик юритувчи субъектга қаршли бўлмаган, лекин бухгалтерия ҳисобида қайд этилган (масъулиятли сақланишда бўлган, ижарага олинган, қайта ишлаш учун олинган) бошқа турдаги мол-мулклар, шунингдек, бирор-бир сабабга кўра ҳисобга олинмаган мол-мулк инвентарланиши керак.

Мол-мулкни инвентарлаш унинг жойлашган ери ва моддий жавобгар шахс бўйича ўтказилади.

Қуйидаги ҳолларда инвентарлаш ўтказилиши шарт:

- мол-мулк ижарага берилганда, сотиб олинганда, сотилганда, шунингдек, давлат корхонаси ўзгартирилган (давлат тасарруфидан чиқарилган) чоғда қонунчиликда назарда тутилган ҳолларда;

- йиллик молиявий ҳисоботни тузиш олдидан, инвентарлаш ҳисобот йилининг 1 октябридан кечиктирмай ўтказиладиган мол-мулкдан ташқари. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 28.08.98 йилда 486-сон билан рўйхатга олинган "Товар-моддий захиралар" деб номланган 4-сон БҲМАга биноан товар-моддий захиралар бир йилда камида бир марта инвентарланади. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 23.09.98

йилда 491-сон билан рўйхатга олинган "Асосий воситалар" деб номланган 5-сон БХМАга мувофиқ асосий воситалар икки йилда камида бир марта, кулубхона фондлари эса беш йилда бир марта инвентарланади.

Пул маблағлари, пул ҳужжатлари, бойликлар ва қатъий ҳисобдаги бланклар ойда бир марта, ёнилғи-мойлаш материаллари, озиқ-овқат маҳсулотлари - ҳар чоракда, қимматбаҳо металллар - тармоқ йўриқномаларига мувофиқ инвентарланади.

Айрим жойлар ва мавсумий тусда ишлайдиган корхоналарда ишлаб чиқариш захиралари улар энг кам миқдорда қолганда қуйидаги ҳолларда инвентарланади:

- асосий воситалар ва товар-моддий бойликлар қайта баҳоланганда;
- моддий жавобгар шахслар алмашганда (ишларни қабул қилиш - топшириш кунда);
- ўғирлик ёки суиистеъмол, шунингдек, бойликларни ишдан чиқариш фактлари аниқланганда;
- табиий офатлар, ёнғинлар фалокатлар ёки ғайритабиий шароитлар юзага келтирган бошқа фавқулодда вазиятлар юз берганда;
- хўжалик юритувчи субъект тугатилганда (қайта ташкил этилганда) тугатиш (ажратиш) балансини тузиш олдидан ва қонунчиликда назарда тутилган бошқа ҳолларда.

Умумий (жамоавий) моддий жавобгарлик шароитида инвентарлаш жамоа раҳбари ўзгарганда, жамоадан унинг эллик фоиздан ортиқ аъзолари чиқиб кетганда, шунингдек жамоанинг битта ёки бир нечта аъзоси талаби билан ўтказилади.

Комиссия томонидан қабул қилинаётган ҳар бир объектга АВ-1 шаклда «Қабул қилиш-топшириш далолатномаси» тузилади. Унда қабул қилиб олинган асосий воситаларнинг дастлабки қиймати, қандай ишларни бажариши, қачон қурилганлиги ёки ишлаб чиқарилганлиги, қисқача техникавий тавсифи ва бошқа кўрсаткичлар келтирилган бўлади. Далолатномага ушбу асосий воситаларнинг техникавий ҳужжатлари илова қилинади.

Субъектга қабул қилинган ҳар бир асосий воситанинг объектига инвентар рақами (номер) беради ва бутун фойдаланиш муддатида объектга тегишли барча муомалалар тегишли ҳужжатларда шу рақам билан юритилади. Асосий воситаларга инвентар рақами берилаётганда бу рақамларнинг биринчи ва иккинчи навбатдаги рақамлари асосий воситаларнинг тармоқ ва қандай гуруҳларга тегишли эканлигини билдириши керак. Масалан, биноларга – 001 дан 099 гача, иншоотларга – 100 дан 199 гача, ўтказувчи мосламаларга – 200 дан 299 гача ва ҳоказо рақамлар берилиши мумкин.

Рақамларнинг серияси одатда асосий воситалар гуруҳига берилиб, сўнгра шу сериядаги учинчи навбатдаги рақамлар алоҳида объектларга берилади. Чиқиб кетаётган асосий воситаларнинг инвентар рақамлари янги қабул қилинган объектларга берилмайди. Йирик бўлган воситаларга бош механик бўлимида паспорт тузилади. Бу паспортда асосий воситаларнинг ишга туширилган вақти, унинг техникавий тавсифи, капитал таъмирлашнинг амалга оширилган вақти ва қиймати, эскириш меъёрлари ва бошқа маълумотлар келтирилади. Бу паспорт асосий воситаларни ҳисобга олишни ва ундан фойдаланиш устидан назорат қилишни янада яхшилаш имконини беради.

Асосий воситаларнинг ҳисоби шундай ташкил қилинган бўлиши керакки, унинг ёрдамида асосий воситаларнинг ҳар бир туркумидаги гуруҳларига тегишли бўлган асосий воситалар ва унинг ҳар бир объекти, унинг жойлашган жойи ва алоҳида инвентар карточкада аналитик ҳисоби ва 0100-«Асосий воситалар» счётларида тегишли воситаларнинг синтетик ҳисобини юритиш билан таъминланади. Аналитик ҳисоб АВ-6 шаклдаги намунавий варақларда юритилади. Унча катта бўлмаган субъектлар асосий воситаларнинг аналитик ҳисобини инвентар дафтарларида юритишлари мумкин.

Инвентар карточкаларда асосий воситалар объектининг номи, унинг инвентар рақами, уни тайёрлаган субъектнинг номи, ишлаб чиқарилган йили,

далолатнома рақами ва санаси, дастлабки қиймати, сотиб олиш манбаи, қисқача тавсифи ва бошқа маълумотлар келтирилади.

Субъектларда ушбу инвентар карточкалар (АВ-6 шакли) икки нусхада тузилиб, улардан бири бухгалтерияда, иккинчиси эса асосий воситалар жойлашган цех ва бўлимларда сақланади. Инвентар карточкалар асосий воситаларнинг гуруҳларига қараб, гуруҳнинг ичида эса уларнинг жойлашган ўринларига ва объект турларига қараб картотекаларда жойлаштирилади. Ишлатилаётган асосий воситаларнинг карточкалари алоҳида сақланади.

Айрим субъектларда инвентар карточкалар фақат бир нусхада тўлдирилиб, улар асосий воситаларнинг бухгалтериядаги ҳисобини олиб бориш учун хизмат қилади. Цех ва бўлимлардаги асосий воситалар инвентар карточкаларнинг рўйхати асосида ҳисобга олинади. Бу рўйхат қуйидаги намунавий шаклга эга:

АВ-7 намунавий шакли
ИНВЕНТАР КАРТОЧКАЛАРНИНГ РЎЙХАТИ

Карточканинг рақами	Инвентар рақами	Объектнинг номи
981 ва ҳоказо	2264	Токар станогии

Бухгалтерияда асосий воситалар 0100 - «Асосий воситалар» деб аталган инвентар счётларининг гуруҳида дастлабки қийматда ҳисобга олинади. Дастлабки қиймат субъектнинг таъсисчилари томонидан унинг устав капиталига ўзларининг бадаллари сифатида топширилган объектлар бўйича ҳар иккала томоннинг келишувига қараб, субъектнинг ўзида ёки бошқа ташкилотлар ва шахслардан сотиб олинган объектлар бўйича эса шу объектларни қуриш ёки сотиб олишга кетган ҳақиқий харажатлар, шу жумладан уларни келтириш, монтаж қилиш ва ўрнатиш харажатларининг йиғиндисига асосан баҳоланади. Бошқа ташкилот ва шахслардан текинга олинган ҳамда давлат органларидан субсидия сифатида олинган объектларнинг қиймати эксперт томонидан ёки қабул қилиш-топшириш ҳужжатларининг маълумотларига қараб баҳоланади.

Юқорида эслатиб ўтилгандек, асосий воситаларни сотиб олиш манбалари асосан субъектнинг ўз маблағлари, четдан жалб қилинган маблағлардан иборат бўлиб, улар таъсисчилар томонидан субъектнинг устав капиталига бадаллар сифатида ва бошқа ташкилотлардан текинга олиниши мумкин. ўз маблағларининг манбаларига асосий воситаларнинг қайта тикланган эскириш (амортизацияси) суммаси, 1992 йилгача қурилган ва келтирилган объектлар бўйича индексациялаштирилган амортизацияси миқдорида ҳосил қилинган захира (резерв), субъектнинг соф фойдаси ҳисобидан яратилган жамғармадан ва бошқалардан иборат.

Яъни ўша даврга мавжуд бўлган асосий воситалар қийматининг охирги марта тикланишигача 1993 йилдан амалиётга киритилган янги тартибга кўра бу манбалардан фойдаланиш бухгалтерия ҳисобида акс эттирилмаганлиги сабабли бухгалтерия шу манбалар суммасининг ташкил топиши, улардан фойдаланишнинг турлари бўйича ажратиб кўрсатилган маълумотларга эга бўлиши керак. Акс ҳолда пул маблағларидан нотўғри ёки ўринсиз фойдаланиш ва натижада субъектни тўлов қобилиятсизлигига олиб келиши мумкин. Ундан ташқари, бу маълумотлар капитал қўйилмаларни молиялаш маблағлари ва бошқа молиявий қўйилмаларнинг ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот маълумотларини тўлдириш учун ҳам керак бўлади.

Ушбу салбий кўринишлар янги тикланиш (индексация) тартиби қабул қилиниш натижасида (26 декабр 2000 йилдаги Вазирлар Маҳкамасининг 500-қарори) тугатилди.

Четдан жалб қилинган маблағларнинг манбалари эса банк кредитлари, ҳар хил юридик ва жисмоний шахслардан олинган қарзлардан иборат бўлади.

0100-счётларнинг дебитида субъектнинг мулки ҳисобланган ва лизинг ижарасига олган асосий воситаларининг ҳар ойнинг бошига бўлган қолдиғи дастлабки қийматда акс эттирилиб, унинг дебитида тегишли счётлар билан корреспонденцияланган ҳолда ҳисобот ойида содир бўлган қуйидаги хўжалик муомалалари акс эттирилади:

- 0810-счётининг кредити билан – ҳисобот ойидаги капитал қўйилмалар натижасида фойдаланишга топширилган объектларнинг дастлабки қиймати;
- 4710-счётининг кредити билан – таъсисчилар томонидан субъектнинг устав капиталига ўз бадаллари сифатида келишилган қийматда топширган асосий воситаларнинг қиймати;
- 8523-счётининг кредити билан – текинга олинган асосий воситаларнинг эксперт томонидан белгиланган қиймати;
- 0820-счётининг кредит билан – хусусийлаштирилган субъект асосий воситаларни ким ошди савдосида сотиб олиб, киримга олиниши;
- 8531-счётининг кредити билан- ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқаришдаги асосий воситаларнинг баланс қийматининг оширилиши /қайта баҳоланганда/;
- 0210-счётнинг кредити билан – жорий ижара бўйича ижарачи томонидан қайтарилган асосий воситаларга, ижарачининг капитал қўйилмаларига шу асосий воситалар қийматининг оширилиши ва ҳоказолар;
- 0110-0190-счётнинг кредити билан асосий воситаларнинг ички ҳаракати ёки жорий ижарадаги берилиши;
- 0310-счётнинг кредити билан – ижарачи сотиб олганда;
- 0840-счётнинг кредити билан асосий пода ташкил қилинганда;
- 0810-счётининг кредити билан – вақтинчалик фойдаланиш учун қурилган объектларни фойдаланишга топширишда.

2.2. АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ЧИҚИБ КЕТИШЕНИ ҲИСОБГА ОЛИШ

0100-счётларнинг кредитида 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқа чиқимлари» счётининг дебети билан корреспонденцияда қуйидаги муомалалар акс эттирилади:

- сотилиши, ишдан чиқиши натижасида ҳисобдан чиқарилиши /тугатилиши/, сотиб олинган акциялар учун тўлов шаклида, текинга бериш, бартер /алмашув/ объектларини чиқариш, рўйхатга олиш натижасида асосий

воситаларнинг кам чиқиши, ижарачи томонидан қилинган капитал кўйилмаларнинг ижарага берувчи ташкилотга ўтказилиши, асосий воситаларнинг кейинчалик сотиб олиш ҳуқуқи билан узоқ муддатли ижарага берилиши, инвентаризация натижасида аниқланган камомадлар, мустақил балансга ажратилган бўлинмаларга берилиши ва ҳоказолар кўрсатилади.

Бухгалтерия ҳисобининг счётларида бу муомалалар қуйидаги кўринишда акс эттирилади:

Асосий воситаларни тугатиш ҳисоби 9210 - «Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши» транзит счётида ҳисобга олинади. Бу счёт корхонага тегишли асосий воситаларни сотиш ва бошқа ҳисобдан чиқаришлар жараёни тўғрисидаги маълумотни умумлаштириш, шунингдек, уларни сотишдан олинган молиявий натижаларни аниқлаш учун тайинланган. Бу счётнинг дебетида тугатилган объектларнинг дастлабки қиймати ва уларни тугатиш билан боғлиқ бўлган харажатлар акс эттирилади. Кредитида – эскириш суммаси, мулкни сотишдан олинган тушум, мулкларни ҳисобдан чиқаришдан олинган материал қийматликларнинг фойдаланса бўладиган баҳода баҳоланиб киримга олиниши. 9210 - счётининг дебет обороти билан кредит обороти орасидаги фарқи молиявий натижа ҳисобланиб, қолдиғи кредитида бўлса, фойдани, дебетида қолса-зарарни кўрсатади.

Аниқланган фойда қуйидаги проводка билан расмийлаштирилади:

Д-т 9210 «Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши»

К-т 9310 «Асосий воситаларнинг чиқиб кетишдан фойда»

Аниқланган зарар суммасига:

Д-т 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

К-т 9210 «Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши»

Асосий воситаларни тугатишдан олинган фойда корхонанинг баланс фойдасига киритилиб белгиланган ставкада солиққа тортилади.

Мисол. Эскирганлиги учун асосий восита объекти ҳисобдан чиқарилди:

а) дастлабки қиймати – 100 000 с.

Д-т 9210 -100 000 с

К-т 0100 -100 000

б) ҳисобдан чиқариш кунига бўлган эскириши – 100 000 с.

Д-т 0200 – 100 000 с

- К-т 9210 – 100 000с
 в) объектни бузиш учун иш ҳақи ҳисобланди – 5 000 с.
 Д-т 9210 – 5 000с
 К-т 6710 – 5 000с
 г) иш ҳақидан ижтимоий суғурта органига ҳисобланди - 2 000 с.
 Д-т 9210 – 2 000 с
 К-т 6520– 2 000с
 д) объектни бузишдан материаллар қабул қилинди – 9 500 с.
 Д-т 1000 – 9 500 с
 К-т 9210 – 9 500с
 е) объектни ҳисобдан чиқаришдан олинган фойда – 2 500 с.
 Д-т 9210 – 2 500с
 К-т 9310 – 2 500с

Д-т	9210 - счет		К-т
	Счетларнинг кредити	Счетларнинг дебити	
0100 -	100 000	100 000	-0200
6710 -	5 000	9 500	-1000
6520 -	2 000		
9310 -	2 500		
	109500	109500	

Мисол. Эскирганлиги учун асосий восита объекти ҳисобдан чиқарилди:

- а) дастлабки қиймати – 150 000 с.
 Д-т 9210 -150 000 с
 К-т 0100 -150 000
 б) ҳисобдан чиқариш кунига бўлган эскириши - 150 000 с.
 Д-т 0200 – 150 000 с
 К-т 9210 – 150 000с
 в) объектни бузиш учун иш ҳақи ҳисобланди - 10 000 с.
 Д-т 9210 – 10 000с
 К-т 6710 – 10 000с
 г) иш ҳақидан ижтимоий суғурта органига ажратма қилинди – 4000 с.
 Д-т 9210 – 4 000 с
 К-т 6520– 4 000с
 д) объектни бузишда чет ташкилот хизматидан фойдаланилди – 6 000 с.
 Д-т 9210 – 6 000 с
 К-т 6010– 6 000с
 е) объектни бузишдан материаллар қабул қилинди – 7 000 с.
 Д-т 1000 – 7 000 с
 К-т 9210 – 7 000с
 ж) объектни ҳисобдан чиқаришдан кўрилган зарар – 13 000 с.
 Д-т 9430 – 13 000 с
 К-т 9210 – 13 000с

Д-т	9210 - счет	К-т
Корреспондентланувчи счетлар		
Счетларнинг кредити		Счетларнинг дебети
0100 -	15 0000	150 000 -0200
6710-	10 000	7 000 -1000
6520 -	4 000	13 000 -9430
6010-	6 000	
	170000	170000

Асосий воситалар ҳаракатини ҳисоби дастлабки ҳужжатларга асосан 13-журнал - ордерда юритилади.

Дебет 9210 Асосий воситаларнинг счётлари сотилиши ва бошқа чиқимлари» счёти

Кредит 0100-«Асосий воситалар»

Асосий воситалар куйидаги сабабларга кўра субъектларнинг мулкчилигидан чиқарилиши мумкин:

1. Жисмоний, маънавий эскириш, фалокат, табиий офат, фойдаланишнинг муқобил шароитларининг бузилиши ва бошқа сабабларга кўра тугатилиши натижасида;
2. Бошқа ташкилотлар ва шахсларга сотилиши натижасида.
3. Алмаштириш натижасида (бартер муомаласи);
4. Улуш бадаллари кўринишида бериш натижасида;
5. Бошқа ташкилот ва шахсларга текинга /ҳадяга/ берилиши натижасида.
6. Узоқ муддатли ижарага берилиши натижасида.
7. Инвентаризация натижасига кўра кам чиқиши натижасида.

Субъектнинг мулки ҳисобланган асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилиши уларни ихтиёрий сотиш, алмаштириш, текинга бериш, ижарага бериш ёки ёнғин ва туфон сингари табиий офатлар натижасидир. Асосий воситаларнинг мажбурий ҳисобдан чиқарилиши субъектнинг назоратидан ташқарида бўлиб ва табиий офатлар натижаси маълум ёки, давлатнинг алоҳида ўз мулкӣ ҳуқуқидан фойдаланишининг натижаси, яъни зарур шароитларда экспроприация қилиш ҳуқуқи ҳисобланади.

Агарда ҳисобдан чиқарилиши керак бўлган у ёки бу объектга амортизация ҳисобланса, амортизацияни ҳисобдан чиқариш санасига ҳисоблаш ва объектнинг бошланғич қийматига мос равишда ўзгартиришлар киритиш зарур. Мулкка тўғри келадиган солиқлар, суғурта харажатлари ва шунга ўхшаш харажатлар, ўсиб боровчи усул билан чиқиб кетиш санасига ҳисобланади. Активнинг чиқиб кетиши санасига объектнинг бошланғич қиймати ва унинг хизмат муддатида ҳисобланган амортизация суммалари тегишли бухгалтерия счётиларидан ҳисобдан чиқарилади.

Объектнинг баланс қиймати ва унинг сотилишидан олинган даромаднинг фарқи молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг фойда ва зарарлар моддасида ифодаланади. Аслида ушбу олинган фойда ва кўрилган зарарларнинг суммаси оддий даромад суммасидан чегирилиб ташланиши зарур, аммо амалиётда улар ишлаб чиқариш ёки номуомалавий фаолиятдан олинган даромаднинг бир қисми сифатида ҳисобга олинади.

Агарда асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш ҳақидаги қарор ҳисобот йилининг охирига яқинроқ қабул қилинган бўлса, унда ушбу асосий воситани ҳисобдан чиқаришдан кўрилган зарарлар, ушбу зарарларни баҳолаш мумкин бўлса, шу йилда ҳисобга олинади. Кутилаётган ҳисобдан чиқариш харажатлари зарарларни оширади ва тахмин қилинаётган қарзларни ушбу харажатларнинг таркибида ҳисобга олиш заруриятини туғдиради.

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши натижасида олинган фойда ёки кўрилган зарарлар бошқа даромад ва харажатлар сингари молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилади.

Асосий воситалар баъзи ҳолда бошқа асосий воситаларга, активларга ёки кўрсатилаётган хизматларга айирбошланади. Бундай айирбошлаш харид қилиш мақсадида ҳам, асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш мақсадида ҳам амалга оширилади.

Асосий воситалар бўйича пулсиз асосдаги битимлар қуйидагича тавсифланади:

- Активларни, мажбуриятларни ёки хизматларни, бошқа активлар, мажбуриятлар ёки хизматлар билан кўп бўлмаган миқдордаги пул маблағларини жалб қилиш билан ёки умуман пул маблағларини жалб қилмай айирбошлашдир. Умуман, агарда, пул ифодасидаги бўлган объектнинг ҳақиқий қиймати чиқиб кетган ёки олинган активларнинг ҳақиқий қийматининг 10 % дан камини ташкил қилса, савдо пулсиз шаклдаги битим (бертер) деб ҳисобланади.

Умуман, бухгалтерия ҳисобида акс эттирилган, бошқа активларга айирбошлаш орқали харид қилинган активларнинг қиймати, агарда харид қилинган активларнинг ҳақиқий қиймати аниқроқ белгиланган бўлмаса берилган активларнинг ҳақиқий қиймати ҳисобланади. Охирги ҳолда харид қилинган активларнинг ҳақиқий баҳоси бухгалтерия ҳисобида фойдаланилади. Бу бошқа харид қилинган активларга нисбатан ҳам қўллаш мумкин бўлган баҳолаш тамойилларидир.

Агарда активлар турли жинсли бўлса, унда айирбошлаш пулдаги савдо шаклида амалга оширилади. Фойда ёки зарар келишилган қийматнинг олинини ёки тўланишидан қатъий назар ҳисобга олинади. Айирбошлаш натижасидаги фойда ёки зарарни аниқлаш ва ҳисобга олиш умуман активларни ҳисобдан чиқаришга ўхшаш жараёндек амалга оширилади. Фойда ёки зарар бериб юборилаётган активнинг баланс ва бозор қийматлари ўртасида фарқи бўлиб, даромад моддаси бўйича ҳисобга олинади. Баланс қиймати бозор баҳосидан ортиқ бўлган ҳолда, зарар вужудга келади; бозор қиймати баланс қийматидан паст бўлганида – фойда вужудга келади. Ушбу ҳолда фойда ва зарарлар илгари ҳисобланган амортизациянинг коррективировкаси ҳисобланади ва у асосий воситалар қийматининг ортишини (фойда) ёки камайишини (зарар) акс эттиради.

Ўхшаш активларни айирбошлашда молиявий натижалар аниқланмайди, фойда ва зарарлар ҳисобга олинмайди. Фойда олиш жараёни тугалланмаган ва олинган активлар шунчаки ўринга-ўрин айирбошланди. Компаниянинг келгусидаги даромадига олинган активлар ҳисобига келган иш

унумдорлигининг ҳар қандай ортиши ёки камайиши таъсир қилади. Бунинг натижасида харид қилинган активлар айирбошлаш жараёнида бериб юборилган активнинг баланс қиймати бўйича ҳисобга олиниб тўланган пул маблағларининг суммаси қўшилади ёки олинган пул маблағларининг суммаси айирилади.

Бундан ташқари қуйидагиларни ҳисобга олиш зарур: олинган ҳар қандай активларнинг ҳисобга олиниши мумкин бўлган энг юқори қиймати бўлиб, уларнинг берилган санасидаги ҳақиқий бозор қиймати ҳисобланади. Шунинг учун, пуллар тўланганида, тўлайдиган субъект, берилаётган активларнинг баланс қиймати плус тўланган пулларнинг суммаси олинган активларнинг бозор қийматидан ортиб кетмаганлигини текшириш керак. Агарда ушбу тўланган сумма ортиқча бўлса, унда активлар ҳисобда бозор қиймати бўйича тан олиниши керак ва баланс қиймати билан тўланган суммасининг ўртасидаги фарқ зарар сифатида битимга олиб борилади.

Субъектлар ўзига тегишли асосий воситаларни бошқа мулкларга (бири сотади, бошқаси харид қилади) алмаштириши мумкин, яъни қарама-қарши савдо (бартер) амалга оширилади. Масалан, эски ускунани янгисига алмаштирилади, ускуна – юк автомобилига ва бошқалар. Барча ҳолларда сотиб олиш баҳоси қарама-қарши савдода сотиладиган эски объектнинг қиймати ҳажмидаги янги нархдан бериладиган чегирма суммасига пасайтирилади.

Қарама-қарши савдодаги бухгалтерия ёзувлари пул маблағларига сотишдаги ёзувларга ўхшашдир. Асосий воситаларнинг айирбошлашидан кўриладиган зарар ва олинадиган фойдани аниқлашнинг (тан олишнинг) бир неча махсус қоидалари мавжуд бўлиб, айирбошланаётган активларнинг хусусиятларига боғлиқдир.

Бир хил тоифада бўлмаган воситаларни айирбошлаш ҳолатида фойда ёки зарар доимо кўрсатилади. Молиявий ҳисобот тузилаётганида бир тоифадаги воситаларнинг айирбошлашидан олинган фойда кўрсатилмайди, чунки бу актив фойда келтирадиган муддатда тўла фойдаланилмайди. Эски

дастгоҳни бир мунча янгисига алмаштириш, эски ускунани ўзгартириш ёки уни такомиллаштиришдагидек иқтисодий маънога эга бўлади. Бухгалтерия ҳисобида янги ускунани ҳисобга олиш эски дастгоҳнинг баланс қийматига тўланган пул маблағларидаги суммани қўшиш билан кўрсатилади.

Айрбошлашдан олинган фойдани тан олмаслик қуйидагича қайд қилинади: Агарда бир тоифадаги ускуналар айрбошланса асосий воситаларни айрбошлашдан олинган фойда ҳисобда акс эттирилмайди. Бундай ҳолларда объектнинг бошланғич қиймати вужудга келадиган фойда суммасига камайтирилади. бошланғич қиймат эски ускунанинг баланс қийматига тўланган пул маблағлари суммасини қўшиш йўли билан ҳисобланади. Ушбу тартибда чегирма тан олинмайди.

Қайтарилмаслик шарти билан бериш йўли орқали асосий воситаларнинг чиқиб кетиши.

Корпорациялар вақти-вақти билан активларни бошқа ташкилотларга хайрия сифатида берадилар. Масалан, компьютер ишлаб чиқарувчилар кўпинча компьютер ускуналарини университетларга берадилар. Активларни берган шахс, бу ҳолда берилган активларнинг бозор қийматига тенг бўлган харажатларни ҳисоблайдилар. Бозор қиймати бериб юборилган активларнинг баланс қийматига эмас, балким, тўғрироғи берувчи компаниянинг олинмаган иқтисодий самарадан кўрган йўқотишларига тенгдир.

Баланс ва бозор қийматининг айирмасига тенг бўлган фойда ёки зарар, қайтарилмаслик шарти билан (текинга) бериб юборилган актив сифатида ҳисобга олинади. Фақатгина қайтарилмаслик шарти билан берилиши бўйича сўзсиз мажбурият бўлгандагина харажатлар моддаси бўйича ҳисоблаш амалга оширилади.

Фойдаланишдан чиқиб кетган асосий воситаларни қайта туркумлаштириш. Хизмат муддати тугагунга қадар субъектнинг фойдаланишдан чиқиб кетган асосий воситалари бухгалтерияда тегишли сўтларидан ҳисобдан чиқарилади. Амортизация активларни қайта

туркумлаштириш вақтига-моментиға ҳисобға олинади, сўнгра, амортизация суммаси ортиб бориш якуни билан ва активларнинг счётидан янги «Бошқа активлар» счётиға ҳисобдан чиқарилади.

Бундан ташқари, агарда активларнинг бозор қиймати уларнинг баланс қийматидан паст бўлса, зарар ҳисобланади ва «Бошқа активлар» бозор қиймати бўйича дебетланади ва аксинча, агарда бозор қиймати баланс қийматидан ортиқ бўлса, «Бошқа активлар» баланс қиймати бўйича дебетланади, лекин фойда ҳисобға олинмайди ва амортизация суммаси сифатида келгусида қўшимча даромад олишға ёрдам беради.

2.3. АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ТАРКИБИ, ТУЗИЛИШИ ВА ҲАРАКАТИ ТАҲЛИЛИ

Маҳсулотни ишлаб чиқаришни ва меҳнат унумдорлигининг бетўхтов ўсишиға эришиш илмий-техника тараққиётини жадаллаштириш, ҳаракатдаги асбоб-ускуналар ва дастгоҳларни замонавийлаштириш, янги ишлаб чиқариш қувватларини киритиш, ишлаб чиқариш жараёнларини тўла механизациялаштириш ва автоматлаштириш орқали эришилади.

Маълумки, асосий воситалар узоқ вақт хизмат қилади, ишлаб чиқариш жараёнида ўзининг табиийки, дастлабки шаклини сақлаб қолади ва капитал маблағлар ҳисобига тўлдирилиб борилади. Янгидан барпо қилинган давлат корхоналарининг асосий воситаларини шакллантиришнинг манбаи асосан бюджет маблағидир. Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб турган корхоналар дастгоҳлар ва бошқа меҳнат воситалари сотиб оладилар, янги ишлаб чиқариш объектлари қурадилар. Буни эса, корхоналар ишлаб топган ўз маблағлари ҳисобидан, банк кредити ёрдамида бажарадилар. Бундан ташқари амортизация ажратмалари асосий воситаларни сотиб олиш, уларни капитал ва жорий таъмирлаш қилиш учун маблағларнинг муҳим манбаидир.

Йилдан-йилға тобора кўпроқ капитал маблағлар сарфлаш натижасида халқ хўжалиги барча тармоқларининг асосий ишлаб чиқариш воситалари жадал ошиб бормоқда.

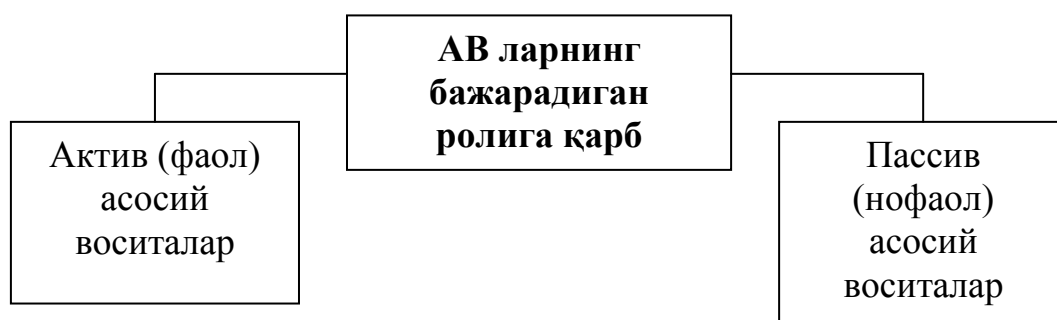
Жамиятнинг улардан жуда ҳам оқилона фойдаланишдан ғоят манфаатдорлиги табиийдир. Чунки бу воситаларни самарали ишлатиш кўп жihatдан бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини белгилайди. Ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишни яхшилаш ишлаб чиқариш воситаларига сарфланган ҳар бир сўм учун маҳсулотни кўп миқдорда олишга эришадиган хўжалик юритишдир.

Тадқиқот олиб борилган “**МЕТАЛ БАРАКА ИНВЕСТ**” МЧЖда асосий воситалари ишлаб чиқаришдаги ўз аҳамиятига қараб уч туркумга бўлинган:

2.1. -чизма. Асосий воситаларни ишлаб чиқаришдаги аҳамиятига қарб туркумлаш

Иқтисодий таҳлилда асосий воситаларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида бажарадиган роли бўйича улар икки қисмга бўлинади:

2.2- чизма. Асосий воситаларнинг ишлаб чиқаришдаги ролига қарб туркумлаш

Актив асосий воситаларга куч берадиган машиналар, ўтказгич жиҳозлар, ўлчаш ва тартибга солиш асбоблари кабилар киради. Асосий воситаларнинг пассив (нофаол) қисмига эса бинолар, иншоотлар ва транспорт воситалари киради. Асосий воситаларнинг актив (фаол) қисми ишлаб чиқариш асбоб-ускуналари деб аталиб, улар меҳнат воситалари сифатида маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита қатнашадилар. Асосий воситаларнинг пассив (нофаол) қисми эса маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита қатнашмаса ҳам ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз олиб бориш имкониятини яратади. Шунинг учун асосий воситаларнинг актив (фаол) қисмининг салмоғи қанча кўп бўлса, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш имконияти ҳам шунча кўп бўлади. Ҳозир энг илғор саноат корхоналарида асосий воситаларнинг актив (фаол) қисмининг салмоғи 65 фоизни ташкил қилади. Асосий воситаларнинг актив (фаол) қисмини кўпайтириш йўллари қуйидагилар:

- 1) ишлаб чиқариш жараёнларини тўла механизациялаштириш ва автоматлаштириш даражасини ошириш;
- 2) ишлаб чиқариш майдонидан оқилона фойдаланиш;
- 3) бино ва иншоотларни қуришда қурилиш-монтаж ишлари таннархини камайитириш ва х.к.лар.

Асосий воситаларнинг таркиби, тузилиши ва ҳаракатини таҳлил қилиш учун керакли маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 3-сонли «Асосий воситалар тўғрисида ҳисобот» шаклидан олинади. Уларнинг ҳолатини таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвал тавсия қилинади (6.1-жадвал).

Ушбу жадвалдан кўринишича, жорий йилда жами ишлаб чиқариш асосий воситаларининг қиймати ўтган йилга нисбатан 183 минг сўмга ёки 0,5 фоизга ($183 \times 100 / 38300$) ошди.

Ишлаб чиқариш асосий воситаларининг ўсиши асосан уларнинг пассив қисмининг, яъни бино ва иншоотлар қийматининг 113 минг сўмга ортиши ва

ишлаб чиқариш асбоб-ускуналар (актив қисман) қийматининг 68 минг сўмга кўпайиши ҳисобига таъминланди. Фикримизча, асосий воситаларнинг актив

7-Жадвал

Ишлаб чиқаришдаги асосий воситаларнинг таркиби ва ҳаракатини таҳлил қилиш.

Ишлаб чиқариш асосий воситалари	Ўтган йилда		Жорий йилда		Ўтган йилга нисбатан ўзгариши (+,-)	
	Сумма- си, минг сўм	сал- моғи, %	Сумма- си, минг сўм	Сал- моғи, %	Сумма- си, минг сўм	Салмоғи, %
1. Бино ва иншоотлар	18900	49,35	19,35	19013	49,41	+113 +0,06
2. Ишдан чиқариш асбоб-ускуналари	19600	50,13	19268	50,07	+68	-0,06
3. Бошқа асосий воситалар	200	0,52	202	0,52	+2	-
Жами	38300	100	38483	100	+183	-

қисмининг пассив қисмига нисбатан паст суръатлар билан ўсишга қараганда таҳлил қилинаётган корхонада техника тараққиёти сушт даражада олиб бориляпти деган хулосага келиш мумкин. Бинобарин, асосий воситадан олинadиган самарани ошириш ҳаракатдаги корхоналарни техник жиҳатдан қайта қуроллантириш ва қайта ускуналашни тезкорлик билан амалга ошириш ҳамда ишлаб чиқаришга янги техникани киритиш биринчи галдаги вазифа бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун асосий воситаларнинг актив қисмининг ўсиш суръати пассив қисмининг ўсиш суръатига нисбатан устун даражада бўлиши керак. Таҳлил қилинаётган корхонада эса асосий воситаларнинг актив ва пассив қисмларининг ўсиш суръатлари мос равишда 100,35 фоизни $(19268 \times 100 : 19200)$ ва 100,60 фоизни $(19013 \times 100 : 18900)$ ташкил этди. Агар, юқорида айтилгандек илғор корхоналарида асосий воситалар актив қисмининг салмоғи 65 фоизни ташкил қилишини ҳисобга олсак, у ҳолда таҳлил қилинаётган корхонада унинг салмоғи фақат 50 фоизга тенг бўлди. Демак, корхона келгусида асосий воситаларни янгилаш борасида туб ўзгаришлар қилиши лозим. Ишлаб чиқариш асосий воситалари қийматини

асос йилидан бошлаб ўсиб бориш суръатини ҳам таҳлил қилиш керак. Бунинг учун қуйидаги жадвални ҳавола қиламиз (Жадвал 8).

Жадвалдан кўринишича, таҳлил қилинаётган корхона асосий воситаларнинг қиймати учинчи йили асос қилиб олинган йилга нисбатан 483 минг сўмга ёки +101,27 фоизга ($483 \times 100 / 38000$) ортди.

8-Жадвал

Ишлаб чиқариш асосий воситалари қийматини ўсиб бориш суръати таҳлили

Кўрсаткичлар	Асос йилида	Йиллар			Асос йили бошидан бошлаб
		1-йил	2-йил	3-йил	
Саноат ишлаб чиқариш асосий воситалари	38000	38150	38300	38483	-
Ҳақиқатда ўсиш суръати, %	100,0	100,40	100,39	100,48	101,27

Энди занжирли усулини қўлласак ҳам айнан ушбу натижа ҳосил бўлади, яъни 101,27 фоизни аниқлаш учун асосий воситаларнинг йиллик кўшимча ўсиш сўръатларини бир-бирига кўпайтирилиб, сўнгра чиккан натижа яна юзга кўпайтирилади ($1,004 \times 1,0069 \times 1,0048$) $\times 100 = 101,27$ фоиз ёки 483 минг сўм. ($38000 \times (1,0127-1)$)

Асосий воситаларнинг мутлақ ўсишини аниқлаш билан бирга ресурсларни нисбий иқтисод қилинган ёки ортиқча харажат қилишга йўл қўйилган миқдорини ҳам ҳисоблаш керак. Бунинг учун саноат ишлаб чиқариш асосий воситаларининг база (асос) йилидаги қиймати товар маҳсулоти ҳажмининг беш йиллик бошидан бошлаб ўртача йиллик ўсиш суръатига кўпайтирилиб, сўнгра ҳисобланган миқдор беш йилликнинг йилларидаги саноат ишлаб чиқариш асосий воситаларининг миқдори билан таққосланади. Бизнинг мисолимизда асосий воситаларни нисбий тежаш 1759 минг сўмни ташкил этди. ($38000 \times 1,056^* - 38483 = 40242 - 38483$) $= -1759$ минг сўм. Демак, товар маҳсулоти ҳажмининг ўртача йиллик ўсиш суръатини ҳисобга олганда корхонанинг асосий воситалари 40242 минг сўмни ташкил қилиши керак эди, ҳақиқатда эса уларнинг қиймати беш йилликнинг учинчи

йили 38483 минг сўмни ташкил этди. Бу эса корхонанинг асосий воситалардан самарали фойдаланиш борасидаги ютуғидир.

2.4. АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ТЕХНИК ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Асосий воситалар узлуксиз фойдаланишда бўладилар. Шу сабабли асосий воситаларнинг бир қисми эскиради, ишдан чиқади, бошқалари эса фойдаланишга жорий этилади. Бинобарин, асосий воситаларнинг техник ҳолати товар маҳсулоти ишлаб чиқариш режасининг бажарилишига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Асосий воситаларнинг техник ҳолати қониқарли даражада бўлса, бу ўз навбатида асбоб-ускуналар ва дастгоҳларнинг бекор туриб қолишига, айрим вақтларда эса аварияларга (ҳалокатга) олиб келиши эҳтимолдан ҳоли бўлади. Шунинг учун асосий воситалар техник жиҳатдан яхши созланган ҳолатда бўлиши лозим. Асосий воситаларни техник жиҳатдан қониқарли даражада ушлаб туриш жорий ва капитал таъмирлаш орқали амалга оширилади.

Асосий воситаларнинг техник ҳолатини белгиловчи умумий кўрсаткичлардан бири уларнинг эскириш коэффициентидир. Асосий воситаларнинг эскириш коэффициентини аниқлаш учун асосий воситаларнинг эскириш суммасини (баланд пассивининг 1-бўлими) уларнинг бошланғич қийматига (баланс активининг 1-бўлими) бўлинади. Одатда, асосий воситаларнинг эскириш коэффициентининг камайиши уларнинг техник ҳолатининг яхшиланганлигидан далолат беради. Асосий воситалардан узлуксиз равишда фойдаланиш натижасида уларнинг эскириш даражаси ошиб боради. Шунинг учун асосий воситаларни янгилаш керак.

Асосий воситаларни янгилаш коэффициентини аниқлаш учун янги келган асосий воситалар суммасини асосий воситаларнинг йил охирига бўлган қийматига бўлиш керак.

Асосий воситаларни чиқиб кетиш коэффициентини ҳисоблаш учун эса чиқиб кетган асосий воситалар суммасини уларнинг йил охирига бўлган қийматига бўлиш керак.

Асосий воситаларни ишга яроқлилик коэффициентини ҳам аниқлаш мумкин. Уни аниқлаш учун бирдан эскириш коэффициенти айрилади.

Асосий воситаларнинг теъник ҳолатини ҳар томонлама ва чуқур таҳлил қилиш учун асосий воситаларнинг қўшимча ўсиш ҳамда чиқиб кетишининг ўрнини қоплаш (компенсация) коэффициентлари ҳам аниқланади.

Асосий воситаларнинг қўшимча ўсиш коэффициентини аниқлаш учун янгидан келган асосий воситаларнинг қийматини жами асосий воситаларнинг миқдорига бўлиш керак. Асосий воситаларнинг чиқиб кетган қийматининг ўрнини қоплаш коэффициентини топиш учун чиқиб кетган асосий воситаларнинг қийматини янгидан ишга туширилган асосий воситалар қийматига бўлиш орқали аниқланади.

Маълумки, алоҳида олинган асосий воситалар ишлаб чиқариш жараёнида ҳар хил иш бажаради ва улар хизмат қилиш муддати бўйича бир-бирларидан катта фарқ қиладилар. Шунинг учун юқоридаги қайд қилинган кўрсаткичларни нафақат асосий воситаларнинг жами миқдори бўйича, балки уларнинг актив ва пассив қисмлари ҳамда алоҳида турлари бўйича ҳам аниқлаш лозим. Асосий воситаларнинг янгиланиш, чиқиб кетиш, қўшимча ўсиш ва ўрнини қоплаш кўрсаткичлари бир-бирлари билан узвий равишда боғланганлар. Бу боғлиқликни кўрсатиш учун қуйидаги 6.3-жадвални тузишни тавсия қиламиз. Таҳлил қилиш учун керакли маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 3-сонли «Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот» шаклидан олинади.

9-Жадвал

“Метал барака инвест” МЧЖ да асосий воситаларнинг эскириш ва яроқлилик даражасини таҳлил қилиш

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирли- ги	Йил боши- да	Йил охир- да	Ўзгариш и (+,-)
---	--------------	-----------------------	--------------------	--------------------	--------------------

1.	Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати	Минг сўм	39248	40775	+1527
2.	Асосий воситаларнинг эскириш суммаси	Минг сўм	9317	11008	+1691
3.	Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати (1-қатор - 2-қатор)	Минг сўм	29931	29767	-164
4.	Асосий воситаларнинг эскириш коэффициенти (2-кат.: 1 кат.x100)	Коэф.	23,7	27,0	+3,3
5.	Асосий воситаларнинг яроқлилик коэффициенти 3-қатор: 1-қатор x100	Коэф.	76,3	73,0	-3,3

Ушбу жадвалдан кўринишича, таҳлил қилинаётган корхонада асосий воситаларнинг ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткичлар даражасини юқори деб бўлмайди. Чунончи, жами асосий воситаларни янгилаш фақат 6,3 фоизни, жумладан янги меҳнат воситаларини келтириш 4,4 фоизни ташкил қилди. Бу ўринда асосий воситаларнинг актив қисми бўлмиш машина ва асбоб-ускуналарни янгилаш жараёни бироз устун даражада кетаётганлигини таъкидлаш жоиздир. Асосий воситаларни техник жиҳатдан янгилаш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар чиқиб кетган асосий воситаларнинг ўрнини қоплаш ва уларнинг қўшимча ўсиш коэффициентларини қўллаш орқали аниқланади. Агар ушбу коэффициентлар бирдан ёки 100 фоиздан ошса, у ҳолда асосий воситаларни янгилаш интенсив (жадал) тарзда олиб борилаётгани деган хулоса чиқаришимиз мумкин ва аксинча агар коэффициентлар бирдан (100 фоиздан) кам бўлса, унда асосий воситаларни янгилаш жараёни экстенсив равишда олиб борилаётганини билдиради.

Бизнинг мисолимизда чиқиб кетган асосий воситаларнинг ўрнини қоплаш коэффициентининг энг юқори даражаси жами sanoat ишлаб чиқариш асосий воситаларига мансуб бўлиб, 59,8 фоизни ташкил этди. Ҳолбуки машина ва асбоб-ускуналари бўйича бу даража 39,2 фоизни ташкил қилди. Асосий воситаларнинг эскириш коэффициенти билан ишга яроқлилик коэффициенти ўртасида ўзаро боғланиш мавжуд. Бу боғланишни яққол кўриш учун яна 9-жадвал маълумотларига мурожаат қиламиз.

Ушбу жадвалда берилган рақамлардан кўринишича, асосий воситаларнинг қарийб чорак қисми амортизациялаштирилган яъни асосий

воситаларнинг эскирган қисмининг қиймати амортизация ажратмаси сифатида таркиб топиши тушунилади. Асосий воситаларнинг яроқлилиқ коэффиценти етарли даражада. Бинобарин, бу ўз навбатида корхонага маҳсулот ишлаб чиқариш режасини муваффақиятли бажариш учун имконият яратади. Ва ниҳоят, асосий воситаларнинг техник даражасини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири асбоб-ускуналарнинг хизмат қилиш ёши (даври) ҳисобланади. Бу кўрсаткични аниқлаш асбоб-ускуналар ва дастгоҳларнинг ишлаш қобилияти, уларни алмаштириш ҳамда пировард натижада асосий воситаларнинг самарадорлигини оширишга имконият яратади. Таҳлил қилиш учун ҳаракатдаги асбоб-ускуналар маълум турлари бўйича туркумланиб, сўнгра уларнинг ҳақиқатда хизмат қилган даври норматив бўйича хизмат қилиш муддат билан таққосланади. Одатда, асбоб-ускуналар 10 йилгача бўлган даврда алмаштирилса техника тараққиёти талабларига жавоб бера олади деб ҳисобланилади.

Асбоб-ускуналарнинг хизмат қилиш даври қуйидагича тасвирланади:
 5 йилгача: 5 йилдан 10 йилгача; 10-йилдан 20 йилгача ва 20 йилдан юқори.
 Таҳлил қилишда асбоб-ускуналарнинг ўртача хизмат қилиш ёши (даври) ҳам аниқланади. Уни аниқлаш учун қуйидаги жадвални ҳаволо қиламиз.

10-Жадвал

Асбоб-ускуналарнинг хизмат қилиш даври бўйича тақсимланиши
 (Минг сўм)

Кўрсаткичлар	Хизмат қилиш даври				
	5 йил- гача	5 йил- дан 10 йилгача	10 йилдан 20 йил- гача	20 йил- дан юқори	Жами
Жами асбоб-ускуналар	3280	3100	3600	4000	13980
Жамига нисбатан процент ҳисобида	23,5	22,2	25,8	28,6	100

Ушбу жадвалда берилган рақамлардан фойдаланиб, ҳаракатдаги асбоб-ускуналарнинг ўртача хизмат қилиш даврини аниқлаймиз. Буни ҳисоблаш учун оддий ўртача арифметик усулни қўллаймиз, яъни $(0 + 5):2 = 2,5$ йил; $(5+10):2 = 7,5$ йил; $(10 + 20):2 = 15$ йил; 20 йилдан юқори 20 йил. Шундан сўнг асбоб-ускуналарнинг ўртача хизмат қилиш даврини аниқланади, яъни: $(2,5 \times$

$0,235 + 7,5 \times 0,222 + 15,0 \times 0,258 + 20 \times 0,286) = 11,8$ йил. Шундай қилиб асбоб-ускуналарнинг ўртача хизмат қилиш даври кўрсаткичи асбоб-ускуналар паркининг техник даражасини ҳамда уларнинг маънавий эскиришини ифодалайди.

2. 5. АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИНИ ЮРИТИШ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Маҳсулот ишлаб чиқариш дастурининг муваффақиятли бажарилиши нафақат асосий воситаларнинг таркиби, тузилиши, техник, ҳолати, балки улардан самарали фойдаланишга ҳам боғлиқ. Асосий воситалардан самарали фойдаланишнинг умумлаштирувчи кўрсаткичи бўлиб асосий воситалар самарадорлиги ҳисобланади. У асосий ишлаб чиқариш воситаларининг бир сўми ёки минг сўми ҳисобига бир йил давомида қанча маҳсулот ишлаб чиқарилганлигини кўрсатади. Масалан, корхонанинг йиллик маҳсулоти 100 миллион сўмни ташкил этсин, асосий ишлаб чиқариш воситаларининг ўртача йиллик қиймати эса 50 миллион сўм дейлик. Бундай ҳолда асосий воситаларнинг самарадорлиги 2 сўмга тенг бўлади. Демак, восита самараси кўрсаткичини аниқлаш учун товар маҳсулоти ёки соф маҳсулот ҳажмини асосий ишлаб чиқариш воситаларининг ўртача йиллик қийматига бўлинади. Буни қуйидаги формула орқали ифода қилиш мумкин:

$$\Phi_c \frac{T.M}{A_\phi}$$

Бунда: Φ_c – асосий воситалар самарадорлиги;

$T.M$ – товар маҳсулотининг ҳажми;

A_ϕ – асосий ишлаб чиқариш воситаларининг ўртача йиллик қиймати.

Асосий воситалар самарадорлиги кўрсаткичи жами асосий ишлаб чиқариш воситаларининг қийматига ва алоҳида уларнинг актив қисмининг қийматига нисбатан аниқланади. Асосий восита самараси кўрсаткичининг акси восита сиғими кўрсаткичи бўлиб, у асосий воситаларнинг ўртача йиллик

қийматини товар маҳсулоти ҳажмига нисбати тариқасида аниқланади. Асосий воситалар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш учун керакли маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 1-П «Корхона (бирлашма)нинг маҳсулот ишлаб чиқариш тўғрисида йиллик ҳисоботи» 3-сонли «Асосий воситаларнинг ҳаракати ҳақидаги ҳисобот» шаклларида олинади. Таҳлил учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (11-жадвал).

11- Жадвал

Асосий воситалардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини таҳлил қилиш

Кўрсаткичлар	Ҳақиқатда ўтган йилда	Ҳақиқат-да жорий йилда	Ўтган йилга нисбатан фарқи (+,-)
1. Товар маҳсулотлари улгуржи қиёсий баҳода, минг сўм.	898370	1000910	+101540
2. Саноат ишлаб чиқариш асосий воситаларининг ўртача йиллик қиймати, минг сўм.	355970	379830	+23860
3. Жумладан: машина ва асбоб-ускуналар.	179290	184640	+5850
4. Машина ва асбоб-ускуналарнинг жами асосий воситалар таркибида тутган салмоғи (3қатор : 2 қатор) 0,001 аниқликда (коэф.)	0,504	0,486	-0,018
5. Минг сўмлик саноат ишлаб чиқариш асосий воситалари самарадорлиги (1 қатор : 2 қатор), сўм	2523,7	2685,2	+111,5
6. Минг сўмлик машина ва асбоб-ускуналар самарадорлиги (1қ : 3қ). сўм	5010,7	5420,9	+410,2
7. Минг сўмлик асосий воситалар самарадорлиги ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар:			
а) машина ва асбоб-ускуналарнинг жами асосий воситалар таркибида тутган салмоғининг ўзгариши, сўм.	-	-	-90
б) минг сўмлик машина ва асбоб-ускуналар самарадорлигининг ўзгариши, сўм.	-	-	+200

Ушбу жадвалдан кўринишича, ҳисобот даврида жами саноат ишлаб чиқариш асосий воситаларидан фойдаланиш яшиланди, яъни жорий йили воситадан олинadиган самара ўтган йилга нисбатан 111 сўм 50 тийинга ошди. Бунга машина ва асбоб-ускуналарнинг жами асосий воситалар таркибида тутган салмоғининг 0,018 бандга камайиши натижасида воситадан

олинадиган самара 90 сўмга кам бўлди, яъни $(-0,018 \times 5010,7)$ машина ва асбоб-ускуналардан олинадиган самаранинг 410 сўм 20 тийинга ортиши жами асосий воситалардан олинадиган самарани 200 сўмга ошишига олиб келди, яъни $(410,2 \times 0,485)$. Шундай қилиб, бу икки омилнинг йиғиндиси $((-90) + (+200)) = 110$ сўмни ташкил этди. Бу сумма тахминан жами асосий воситалардан олинган самарадаги фарқ - 111 сўм 50 тийинга тўғри келади.

Ҳисобот даврида товар маҳсулоти ҳажми ўтган йилга нисбатан 101540 минг сўмга ошди.

Бунга икки омил таъсир кўрсатди:

1. Саноат ишлаб чиқариш асосий воситаларининг ўртача йиллик қиймати ўзгариши (экстенсив омил).

2. Асосий воситалар самарадорлигининг ўзгариши (интенсив омил).

Биринчи омилнинг таъсирини ҳисоблаш учун саноат ишлаб чиқариш асосий воситаларининг ўртача йиллик қийматида бўлган фарқни уларнинг ўтган йилдаги самарадорлик даражасига кўпайтирилади. Бизнинг мисолимизда асосий воситаларнинг қиймати ўтган йилга нисбатан 23860 минг сўмга ошган, уларнинг ўтган йилдаги самарадорлик даражаси эса 2523,7 сўмни ташкил этди. Демак, товар маҳсулоти ҳажмини кўпайтиришнинг 60210 минг сўми $(+23860 \times 2523,7)$ ёки 59,3 фоизи $(60215 \times 100)/101540$ экстенсив омил эвазига ҳосил бўлди.

Иккинчи омилнинг таъсирини ҳисоблаш учун асосий воситадан олинган самарадаги мутлақ фарқни жорий йилдаги асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматига кўпайтирилади. Бизнинг мисолимизда асосий воситадан олинган самара ўтган йилга нисбатан 111 сўм 50 тийинга ошди. Демак, маҳсулот ҳажмини кўпайтиришнинг 42351 минг сўми $(111,5 \times 379830)$ ёки 41,7 фоизи $(42351 \times 100)/101540$ интенсив омил ҳисобига ҳосил қилинган. Шундай қилиб, икки омил таъсирининг ўзгариши тахминан, товар маҳсулоти ишлаб чиқаришдаги умумий фарқни беради, яъни $(60215 + 42351) = +102566$ минг сўм. Рақамларни яхлитлаш ҳисобига 1026 минг сўмга фарқ ҳосил бўлди $(102566 - 101540) = 1026$ минг сўм.

Ишлаб чиқариш асбоб-ускуналаридан фойдаланишни таҳлил қилиш. Асосий воситалар самарадорлиги асбоб-ускуналарнинг иш билан банд қилишга кўп жиҳатдан боғлиқ. Иш билан юқори даражада экстенсив банд қилиш смена, иш куни, ҳафта, ой ва ҳоказо мобайнида асбоб-ускуналардан вақт жиҳатдан имкони бориचा максимал фойдаланишни тақозо қилади.

Асбоб-ускуналардан экстенсив (вақт) бўйича фойдаланиш даражасини уларнинг сменалик (алмашиш) коэффиценти орқали аниқланади. У ҳар бир ускуна, дастгоҳ, кун, ой, чорак (йил чораги) ва йил давомида ўрта ҳисобда қанча смена ишланганлигини кўратади. Сменалик коэффиценти барча сменаларда ишлаган дастгоҳ-смена (машина-сменалар) сонини ўрнатилган ускуналар сонига тақсимлаш орқали аниқланади. Масалан, цехда 92 та дастгоҳ ўртанатилган, улардан мазкур даврда, бир сменада (фақат биринчи сменада) – 40 та, иккинчи сменада (биринчи ва иккинчиси сменада) – 30 та, барча уч сменага 22 та дастгоҳ, ишлаган. Ҳаммаси бўлиб барча учта сменада 144 машина смена ($40 \times 1 + 30 \times 2 + 22 \times 3 = 144$) ишлаган. Демак, мазкур даврда ускуналарнинг сменалик коэффиценти 1,56 ($144:92$) ни ташкил этди.

Ҳар бир корхона учун норматив сменалик коэффиценти аниқ белгиланиб, у ускуналарни тўла, максимал даражада иш билан банд қилишни кўзда тутди. Таҳлил қилиш жараёнида амалдаги сменалик коэффиценти норматив доирасидаги сменалик коэффиценти билан таққосланиб, ускуналарни иш билан банд қилишни оширишдаги резервлар аниқланади. Амалда кўпгина корхоналарда сменалик коэффиценти нормативда анча пастдир, айниқса, машинасозликда 1,4 ни ташкил этади. Шу муносабат билан иқтисодиётни жадаллаштириш шароитида меҳнат жамоалари олдига ускуналарни иш билан максимал банд қилиш, улар ишининг сменалилигини кескин ошириш вазифаси қўйилган. Сменалик коэффицентини оширишга иш жойларини аттестациялаш, ортиқча ускуналарни сотиш, кўп дастгоҳда ишлашни ривожлантириш, ишчиларга бириктирилган хизмат кўрсатиш

доираларини кенгайтириш, учинчи сменада ишловчилар учун моддий рағбатлантиришни ва имтиёзларни қўллаш ёрдам беради.

Асбоб-ускуналардан имтиёзли фойдаланиш коэффиценти вақт бирлигида амалда эришилган ускуна унумдорлигининг ушбу ускуна ҳили учун белгиланган унумдорликнинг техник нормасига нисбати билан аниқланади.

Асбоб-ускуналардан фойдаланишнинг интеграл коэффиценти экстенсив ва интенсив фойдаланиш коэффицентларини кўпайтмасидан иборат, яъни ускуналардан вақти ва қуввати бўйича фойдаланиш.

Дастгоҳларнинг йиллик унумдорлик даражасининг ўзгаришига икки омил таъсир кўрсатади.

1. Дастгоҳлар ёки дастгоҳ-соатлар миқдорининг ўзгариши.
2. Бир дастгоҳ ёки бир дастгоҳ-соатга тўғри келувчи унумдорлик даражаси.

Ушбу омилларнинг таъсири мутлақ фарқ усули орқали амалга оширилади, яъни миқдор ўзгаришда бўлган фарқни сифат кўрсаткичининг режа даражасига кўпайтирилади, сифат ўзгаришда бўлган фарқни эса миқдор кўрсаткичининг амалдаги даражасига кўпайтирилади.

Ушбу омилларнинг таъсирини аниқлаш учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (12-жадвал).

Жадвалда кўринишича, ҳисобот даврида товар маҳсулотини ишлаб чиқариш ҳажми ҳақиқатда режага нисбатан 155 минг сўмга ошди. Бунга икки омил таъсир кўрсатди.

- 1) Ишланган дастгоҳ-соатлар сонининг ўзгариши (миқдор кўрсаткич):
 $-23,4 \times 8,63 = -201,9$ минг сўм.

12-Жадвал

Дастгоҳлардан самарали фойдаланишнинг иш вақти ва қуввати бўйича ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Режа бўйича	Ҳақиқат да	Мутлақ фарқи (+,-)
1. Товар маҳсулоти (минг сўм)	1930	2085	+155

2. Ишланган дастгоҳ-соатлари (минг)	223,7	200,3	-23,4
3. Бир дастгоҳ-соатга тўғри келадиган унумдорлик (сўм, тийин) (1 қатор : 2қатор)	8,63	10,41	+1,78

2) Бир дастгоҳ-соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми (сифат кўрсаткич):

$+1,78 \times 200,3 = +356,5$ минг сўм. Демак, икки омил таъсирининг ўзгариши тахминан товар маҳсулоти ишлаб чиқаришдаги умумий фарқга тенг, яъни

$((-201,9) + (+356,5)) = +154,6$ минг сўм. Шундай қилиб, дастгоҳларнинг бекор туриб қолишларини бартараф қилиш натижасида маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш резерви 201,9 минг сўмни ташкил қилар экан.

Ҳозирги даврда асосий воситалар ҳисоби долзарб ҳисобланади. Айниқса, уларга эскириш ҳисоблаш, баҳолаш ва ҳисобдан чиқариш масалалари кенг кўриб чиқилмоқда.

Асосий воситалар ҳисобини бошлаш уларнинг инвентарь объектларини ҳисобга олишдан бошлаш зарур. Лекин ҳозирги шароитда бу йўналишда аниқ кўрсатмалар мавжуд эмас. Бу эса ўз навбатида асосий воситалар объектларини ҳисобга олишда мауммолар туғдиради. Маълумки, Асосий воситалар ҳисобини юритишда капитал қўйилмалар ҳисобини ҳам тўғри олиб бориш муҳим ҳисобланади. Шу муносабат билан меъёрий ҳужжатларда иккита ҳисоб бирлигини ўрнатиш зарур: инвентарь объекти ва асосий воситалар комплекси. Комплекс асосий воситалар ўзаро боғлиқ асосий воситалар ҳисобини енгиллаштиради.

Қайта баҳолаш коэффициентларини фақатгина пулнинг қадрсизланиши билангина эмас, балки хизмат қилиш муддатлари бўйича кооректировка қилиш мақсадга мувофиқ бўларди.

Бунда гуруҳлаштиришни хизмат муддатлари асосида олиб бориш иқтисодий жиҳатдан тўғри ҳисобланади. Бунда албатта ҳисобдан чиқариш харажатларини қоплаш ва резервлар ташкил қилиш тушунчалари киритилиши зарур дея ўйлаймиз.

Амортизацияни ҳисоб-китоб қилганда объектнинг тикланиш қийматини ҳам ҳисобга олиш зарур. Бу объектлар устидан назоратни кучайтиради ва самарадорликни ошириш омили ҳисобланади.

Объектлар тўлиқ эскирганда ҳам қолиқ қиймати қолади, уни ҳисобдан чиқаришда эса бошланғич ва қайта тиклаш қийматини ҳам ҳисобга олиш зарур бўлади.

Асосий воситалар ҳисобини янада такомиллаштириш учун қуйидагилар тавсия этилади:

1. Ҳужжатлар айланишини рационал шаклини танлаш зарур. Бундан ташқари асосий воситалар ҳаракати билан боғлиқ барча жараёнларни ўз вақтида тегишли реквизитларда расмийлаштириш керак.

2. Ҳужжатлардаги хатоларни камайтириш учун албатта компьютер воситаларидан фойдаланиш зарур. Хато қилган шахслар албатта хатоларини тўғирлаши ва албатта изох бериши зарур.

3. Асосий воситалар ҳисобини улар жойлашган жойда олиб бориш зарур. (ижарага олинган, ижарага берилган, асосий ишлаб чиқаришда, ёрдамчи ишлаб чиқаришда ва ҳ.з.)

4. Солиқ ҳисобининг асосий вазифаси солиққа тортиладиган объектни тўғри ҳисоблаш ва ўз вақтида бюджет билан ҳисоб-китобларни амалга оширишдир.

5. Солиқ ҳисобини олиб бориш тартиби корхонанинг ҳисоб сиёсатида албатта эътиборга олинган бўлиши зарур.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда қуйидагилар аниқланди ва бу ҳолатларни яхшилаш учун қуйидагилар тавсия этилади:

1. Айрим асосий воситалар бўйича инвентар карточкалар тўлиқ юритилмаган;

2. Асосий воситаларнинг аналитик ҳисоби битта китобда юритилади, бу эса ҳисоб-китоб ишларини қийинлаштиради;

3. Корхонанинг ҳисоб сиёсатида асосий воситалар амортизациясини ҳисоблаш методикалари тўлиқ берилмаган;

4. Корхонада амортизация ажратмалари солиқ ҳисоби юритилмайди;

Ушбу ҳолатларни талаб даражасига етказиш учун ҳисоб сиёсатини қайтадан кўриб чиқиш ва янгиликлар киритиш лозим. Бу асосий воситалар ҳисобини юритишдаги камчиликларни олдини олади ва асосий воситалардан рационал фойдаланиш имконини беради.

ХУЛОСА

Ушбу мавзуда тайёрланган битирув-малакавий иш долзарб мавзуда бажарилган бўлиб, унда ҳозирги шароитда асосий воситалар ҳисобини ташкил этиш, улардан самарали фойдаланиш бўйича тавсиялар берилган.

5-БХМА нинг 7-моддасига биноан «Асосий воситалар - бу узоқ (бир йилдан кўп) давр ичида моддий ишлаб чиқариш соҳасида, ноишлаб чиқариш соҳасида, шунингдек ижарага беришда фойдаланиладиган моддий активлардир», деб таъриф берилган.

Асосий воситалар айланма маблағлардан шу билан фарқланадики, улар ишлаб чиқариш жараёнида кўп марта қатнашади ва хизмат муддати давомида ўзининг дастлабки шаклини сақлаб қолади. Ишлаб чиқариш жараёни ва ташқи муҳит таъсирида улар аста-секин эскиради ва ўзининг дастлабки қийматини уларнинг норматив хизмат муддати ичида белгиланган нормада амортизация ҳисоблаш йўли билан ишлаб чиқариш харажатларига ўтказиб боради.

Асосий воситалар бухгалтерия ҳисобининг **асосий вазифалари** қуйидагилардан иборат:

- ❖ жойлашган жойлари бўйича мавжуд асосий воситалар бутлиги устидан назорат қилиш;
- ❖ уларнинг кирими, чиқими ва жойини ўзгартиришни ҳужжатлар билан тўғри расмийлаштириш ва ҳисобда ўз вақтида акс эттириш;
- ❖ асосий воситаларни реконструкция ва модернизация қилиш учун сарфланадиган маблағлардан оқилона фойдаланиш устидан назорат қилиш;
- ❖ корхона харажатларига киритиш учун фойдаланиш ва эскириш билан боғлиқ бўлган асосий воситалар қиймати улушини ҳисоблаш;
- ❖ иш машиналари, асбоб-ускуналар, ишлаб чиқариш майдонлари, транспорт воситалари ва бошқа асосий воситалардан самарали фойдаланиш устидан назорат қилиш;

- ❖ асосий восита объектларини ҳисобдан чиқариш ва тугатишдан олинган натижаларни тўғри аниқлаш.

Бухгалтерия ҳисоби ёрдамида субъектда бекор турган ва ортиқча асосий воситалар аниқланади, уларни бошқа ташкилотларга ижарага топшириш ёки сотиш чораларини қўришга ёрдам беради ва мавжуд асосий воситалардан қандай фойдаланаётганлиги ва улардан яна ҳам унумлироқ фойдаланиш йўллари излаб топишга ёрдам беради.

Асосий воситалар қуйидагича баҳоланади: дастлабки, тиклаш, қолдиқ, тугатиш.

Дастлабки қиймати мазкур корхонада объектни фойдаланишга топшириш вақтида аниқланади.

Тиклаш қиймати деб- асосий воситаларни қайта ишлаб чиқариш қиймати тушунилади, яъни қайтадан баҳолаш вақтига бўлган амалдаги баҳода инвентар объектларини сотиб олиш ёки қуриш.

Тугатиш қиймати - асосий воситаларнинг фойдали хизмат муддати охирида тугатилиши натижасида тугатиш билан боғлиқ бўлган кутилаётган харажатларни чиқариб ташлагандан сўнг олинадиган активларнинг тахминий қиймати.

Қолдиқ қиймати -уларнинг дастлабки қийматидан эскириш қийматини олиб ташлаш йўли билан топилади, яъни дастлабки қиймати билан эскириш қиймати орасидаги фарқ.

Қоплаш суммаси – бу тугатиш қиймати ҳам қўшилган ҳолда активдан кейинчалик фойдаланиш ҳисобига хўжалик юритувчи субъект қоплашни кутаётган сумма.

Субъектларнинг асосий воситалари фойдаланиш жараёнида аста-секин эскириб боради. Бу эскиришнинг иқтисодий моҳияти шундан иборатки, асосий воситалар ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархига ўтказиб, истеъмол қийматини аста-секин йўқотиб боради.

Жисмоний эскириш деб асосий воситаларнинг атмосфера шароитлари таъсирида ва улардан фойдаланиш жараёнида унинг моддий тузилишида

ички ўзгаришлар /занглаш, чириш, айрилиш/ содир бўлганда бошланғич ҳолатининг йўқолишига айтилади. **Маънавий эскириш** ўз навбатида икки хил бўлиши мумкин. Биринчиси – шу каби асосий воситаларни қайта ишлаб чиқаришининг арзонроққа тушиши натижасида улар қийматининг камайиши бўлса, иккинчиси – янги ва илғорроқ асосий воситаларни жорий қилиш ва уларнинг техникавий жиҳатдан орқада қолиши натижасида қийматининг пасайиб кетиши ҳисобланади.

“МЕТАЛ БАРАКА ИНВЕСТ” МЧЖда асосий воситаларни инвентарлаш миллий стандартлар асосида амага оширилади. Унинг асосий мақсадлари мол-мулкнинг ҳақиқатда мавжудлигини аниқлаш, ҳақиқатда мавжуд мол-мулкни бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан қиёслаш, мажбуриятлар ҳисобда тўғри акс эттирилганлигини текширишдан иборат.

Агарда асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш ҳақидаги қарор ҳисобот йилининг охирига яқинроқ қабул қилинган бўлса, унда ушбу асосий воситани ҳисобдан чиқаришдан кўрилган зарарлар, ушбу зарарларни баҳолаш мумкин бўлса, шу йилда ҳисобга олинади. Кутилаётган ҳисобдан чиқариш харажатлари зарарларни оширади ва тахмин қилинаётган қарзларни ушбу харажатларнинг таркибида ҳисобга олиш заруриятини туғдиради.

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши натижасида олинган фойда ёки кўрилган зарарлар бошқа даромад ва харажатлар сингари молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилади.

Асосий воситалар ҳисобини янада такомиллаштириш учун қуйидагилар тавсия этилади:

1. Ҳужжатлар айланишини рационал шаклини танлаш зарур. Бундан ташқари асосий воситалар ҳаракати билан боғлиқ барча жараёнларни ўз вақтида тегишли реквизитларда расмийлаштириш керак.

2. Ҳужжатлардаги хатоларни камайтириш учун албатта компьютер воситаларидан фойдаланиш зарур. Хато қилган шахслар албатта хатоларини тўғирлаши ва албатта изох бериши зарур.

3. Асосий воситалар ҳисобини улар жойлашган жойда олиб бориш зарур. (ижарага олинган, ижарага берилган, асосий ишлаб чиқаришда, ёрдамчи ишлаб чиқаришда ва ҳ.з.)

4. Солиқ ҳисобининг асосий вазифаси солиққа тортиладиган объектни тўғри ҳисоблаш ва ўз вақтида бюджет билан ҳисоб-китобларни амалга оширишдир.

5. Солиқ ҳисобини олиб бориш тартиби корхонанинг ҳисоб сиёсатида албатта эътиборга олинган бўлиши зарур.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда қуйидагилар аниқланди ва бу ҳолатларни яхшилаш учун қуйидагилар тавсия этилади:

1. Айрим асосий воситалар бўйича инвентар карточкалар тўлиқ юритилмаган;

2. Асосий воситаларнинг аналитик ҳисоби битта китобда юритилади, бу эса ҳисоб-китоб ишларини қийинлаштиради;

3. Корхонанинг ҳисоб сиёсатида асосий воситалар амортизациясини ҳисоблаш методикалари тўлиқ берилмаган;

4. Корхонада амортизация ажратмалари солиқ ҳисоби юритилмайди;

Ушбу ҳолатларни талаб даражасига етказиш учун ҳисоб сиёсатини қайтадан кўриб чиқиш ва янгиликлар киритиш лозим. Бу асосий воситалар ҳисобини юритишдаги камчиликларни олдини олади ва асосий воситалардан рационал фойдаланиш имконини беради.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда қуйидагилар аниқланди ва бу ҳолатларни яхшилаш учун қуйидагилар тавсия этилади:

1. Айрим асосий воситалар бўйича инвентар карточкалар тўлиқ юритилмаган;

2. Асосий воситаларнинг аналитик ҳисоби битта китобда юритилади, бу эса ҳисоб-китоб ишларини қийинлаштиради;

3. Корхонанинг ҳисоб сиёсатида асосий воситалар амортизациясини ҳисоблаш методикалари тўлиқ берилмаган;

4. Корхонада амортизация ажратмалари солиқ ҳисоби юритилмайди;

Ушбу ҳолатларни талаб даражасига етказиш учун ҳисоб сиёсатини қайтадан кўриб чиқиш ва янгиликлар киритиш лозим. Бу асосий воситалар ҳисобини юритишдаги камчиликларни олдини олади ва асосий воситалардан рационал фойдаланиш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати